

M639

„ПРОСВІТЯНСЬКА КНИГОЗБІРНЯ“

Навас Мирний.

ТОВАРИШІ.

З ПЕРЕДМОВОЮ
В. ЩЕПОТЬЄВА.

ПОСТАВА.
Друкарня Сільки Споживчих Товариств.
1918.

„ПРОСВІТЯНСЬКА КНИГОЗБІРКА“.

„Просвітянська книгозбірка“ містить в собі добірні твори українських письменників та письменників інших країн за-для народнього читання. До кожної книжки додається передмова з життєписом автора та історично-критичним розглядом його творів і тієї доби, в яку жив і працював, або яку має в своїх творах автор.

До цього часу видруковано:

1. Шевченко Т.—„Гайдамаки“. З передмовою Щепотьєва. Ц. 50 коп.; на крашому папері 1 р. 10 коп.
2. А. Теслейко.—Оповідання. ч. I. З передмовою В. Червониченко. Ц. 90 коп.
3. О. Кониський-Червоний.—Твори. ч. I. З передмовою В. Червониченко. Ц. 1 р. 10 к.
4. М. Кропивницький.—„По ревнії“. Еюд на 1 дію з передмовою В. Червониченко. Ц. 65 к.
- Окремі ролі до п'єси—„По ревнії“ з режисерськими увагами. За збірку 1 р. 30 коп.
5. М. Кропивницький.—„Помиривсь“. Ком на 1 дію Ц. 65 к.
- Окремі ролі до вистави „Помиривсь“. За збірку 1 р. 30 к.
6. Котляревський.—„Наталка Полтавка“. Опера на 2 дії і 3 од-мін. Ц. 85 к.
- Окремі ролі до „Наталки-Полтавки“. Ціна за збірку 2 р.
7. Марко Вовчок. Оповідання з передмовою П. Ковалев. Ц. 2 р. 45 к.
8. Данило Мордовець. Оповідання з передмовою П. Ковалев. Ціна 30 коп.
9. Панас Мирний.—„Товариші“. Книжка ця до цього часу була заборонена й виходить на Волині перше. Ціна 2 р. 40 коп.

Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств.

Павас Мирний.

ТОВАРИШІ.

АВТОГРАФИ

З ПЕРЕДМОВОЮ
В. ЩЕПОТЬЄВА.

ПОЛТАВА.
Друкарня Спілки Споживчих Товариств.
1918.

483329

← Державна історична
бібліотека УРСР

2023

ПЕРЕДМОВА.

I

В цій книжці видруковано оповідання «Товариші», що його написав відомий український письменник Панас Мирний.

«Панас Мирний» — це не справжнє імення та прізвись, а придумане. Таке придумане прізвисько зветься ще по-чужоземному «псевдоним». Ще недавно начальство дуже косо дивилося на тих людей, хто пише українською мовою, переслідувало їх, гнало їх з посад, позбавляло шматка хліба, то й не диво, що письменники мусили часто підписувати свої твори не власним ім'ям, а яким-небудь вигаданим. Тепер уже можна нам на своїй землі цього не робити і сміло підписувати під українською книжкою чи статтею своє ім'я, та наш письменник уже людина старого віку, підписується цим псевдонимом більш як 40 літ, звик до нього, під цим псевдонимом здобув собі слави, то й не хоче вже на старості підписуватись якось інакше.

Отже й ми, шануючи нашого славного письменника, мусимо вволити його волю, друкувати цю книжку під тим псевдонимом.

II

Багато бачив наш письменник на своєму довгому віку. З молодих літ він пильно придивлявся до народнього життя і не міг не примітити, скільки в тому життю лиха. Чув він своїм серцем народні сльози і народній стогін, та що він сам міг зробити? як міг сам те горе народне полегшити? Бог дав йому одно: великий письменницький хист, і він вирішив віддати його на користь України, на користь українського народу, й з того часу став писати про народне життя та про народне горе.

А горя того було чимало. Правда, кріпацтва вже не стало, одного лиха народ збувся, та зосталося друге: зосталося мало-земелля, зосталася бідність, і тяжко працюють люде, тяжко стогнуть, кидаються з одного боку в другий, шукають порятунку від злиднів, та ніде нема того порятунку, й як горювали люде раніше, так горюють вони й досі.

Цю тяжку долю народню малює Панас Мирний в своїх оповіданнях. Найкращі з них—це «Пропаша сила» (або «Хіба ревуть воли, як ясла повні»), «Лихо давнє та сього-часне», та інші. Писав Мирний твори й для театру, от як «Лемерівна», «Перемудрив», «Згуба». Скрізь в його творах бачимо гарячу любов до народу, тугу над тяжкою народньою долею, скрізь письменник закликає людей допомогти народньому лихові.

Ось, наприклад, оповідання «Пропаша сила». Розказується тут про життя в одному селі на Україні. Було це село колись вільним, жили собі тут люде, працювали на власній добрій землі, щастя мали й Бога хвалили. Та от десь якийсь пан вислужився, заробив собі царську ласку, й подарували йому за службу те вільне село. І несподівано попали селяне в кріпацьку неволю, стали робити не на себе, а на пана. Тяжко бідували люде, поки-таки діждалися волі, та не принесла їй вона їм щастя. В новому життю була й нова неправда, й лихо не зменьшилося, а тільки змінилося. Бачить це лихо селянин Чіпка, про якого розказується в цьому оповіданні, й гірко мучається за

людей. Де знайти пораду цьому лихові? Тепер ми знаємо пораду: необхідна організація, необхідна освіта, необхідно здобути політичні права, а здобувши їх, боротися за кращий добробут народу. Та звідкіля ж про це знати Чіпці? Народ пригнічують, народ грабують, і от Чіпці здається, що греба гнобити гнобителів, грабувати грабігелів. І він, зібравши товаришів, стає розбійником, нападає на багатців, мститься за те, що вони роблять бідності. Звичайно, це не полекшує народнього лиха: Чіпку довлять і провадять у Сибір, а народ як жив у злиднях, так живе й далі. От і пропав чоловік, а був і розумний і духом кремезний, та пронала ця сила через темноту та лихоліття народне. Через це й оповідання зветься «Пропаша сила».

Сумно робиться на душі, коли читаєш це оповідання, сум обгортає душу, як читаєш і інші твори Мирного, бо сумне життя народу, і не винен письменник, що й його малюнки того життя виходять такими сумними.

III

Тепер скажемо де-що й про оповідання «Товариші», що в оцій книжечці видруковане. Розказує в ньому Мирний не про се-

лян, а про інтелігенцію. Що ж це таке інтелігенція, й чим цікаве для нас її життя? Інтелігенція—це освічені люди, однаково—чи вони багаті, чи бідні, чи вийшли з панів, чи з простих селян. А життя інтелігенції цікаве тим, що освічені люди завжди й скрізь, у всіх народів, ведуть перед у життя. Кожен знає, що без освіти важко жити людині, то як же потрібні освічені люди цілій громаді! Чи скласти який новий закон, чи перевести його в життя, чи подбати про державне хазяйство, чи про народню освіту—скрізь потрібно інтелігента, скрізь потрібно освіченої людини. І добре тим громадам, тим державам, де таких освічених людей, інтелігенції багато. Там і держава стоїть міцніше, й жити людям легше. Там же, де інтелігентних людей мало, там і людям гірше живеться, й держава там слаба. Не далеко ходити—всі бачимо, що сталося з такої великої держави, як була Росія. Здавалася вона дуже могутньою, а як прийшло до лиха, до війни, як піднялися на неї освічені сусіди,—й не вдержалася Російська держава. Через що ж так сталося? Через нашу темноту, через те, що серед людности мало було освічених людей, інтелігентів.

Отже не всякий інтелігент, не всяка освічена людина неодмінно дбає про народне добро. Як і скрізь, так і по-між інтелігентами є люде й добрі, а є й злі, є такі, що думають про народ, а багато й таких, що дбають більше про власні кишені. Життя таких людей не дуже й цікаве, а от дізнатися, як жили й живуть інтелігенти-народолюбці—це справді цікаво, бо то ж корисно знати, як живуть і працюють на світі люде з доброю душею.

Панас Мирний розказує про українських інтелігентів. З давніх-давен українські інтелігенти-народолюбці придивляються до народнього життя, бачуть лихо та горе народне й стараються тому лихові допомогти. Кожний з них робив для народу те, що він міг: хто писав про народне лихо книжки, статті, оповідання, хто йшов у село вчителем, чи фершалом, чи лікарем, хто йшов служити в земство—за всяку роботу бралися люде, щоб боронити народ, захистити його від неправди, допомогти його лихові..

То була тяжка й небезпечна робота. Старому начальству зовсім була вона не потрібна, та прямо сказати—вона йому шкодила, бо ці інтелігенти-народолюбці розкри-

вали народу очі, робили його освіченим, гуртували його, а одурити та крутити освіченими та організованими людьми не так легко, як темними. І от начальство помічало, де й що роблять ці інтелігенти, переслідувало їх, арештовувало, держало в тюрмах, засилало в Сибір. Та це не помагало. Замість десяти арештованих з'являлося сто нових інтелігентів, вони провадили свою роботу далі, й нарешті перемогли вони. Народ побачив, де його вороги, й скинув з своїх плечей те старе начальство. Інтелігенти-народолюбці працюють і зараз, та прямують до того, щоб серед сучасної заверюхи провести народ до кращого життя.

В оповіданню «Товариші» розкажується, як жили інтелігенти на Україні сорок років назад. Тут перед нами чотирі товариші: Жук, Телепень, Шестірний та Попенко. Не однією дорогою йдуть вони в своєму життю: Жук і Телепень люблять народ, хочать для нього жити, а Шестірний та Попенко дбають тільки про себе. Жук, ще як був гімназистом, то почав придивлятися до народнього життя й своїм юнацьким серцем почув народнє лихо. До цієї любови до народу хоче він навернути й своїх товаришів, та це йому не

вдається. Телепень його слухає й розуміє, а Шестірний та Попенко не хочуть і слухати. Шестірний каже, що народ без пана не може жити, бо він тільки те й уміє, що піячити в шинку, а семинарист Попенко лякається, що як дати людям освіту, то вони перестануть слухатися та годувати попів. Ці розмови не минули Жукові дурно: начальство довідалося про його народолобство, стало за ним стежити, знайшло в нього заборонену книжку й вигнало його з гімназії.

Телепень гімназію скінчив і вступив до університету. І в нього боліло серце від народнього горя, й він почав писати про це книжки. Одного разу вийшов він на беріг Дніпра й побачив там рибалок, а між ними й свого приятеля Жук. Виявилось, що Жук після гімназії кинув усе та пішов жити з народом та допомагати йому своїм розумом. Косив він по Катеринославських степах, нагужав судна на Дніпряньському лимані, робив по всяких заводах. Тепер зібрав він артіль рибалок та вчить її боротися з багатими підприємцями. Довідавшись, що Телепень пише книжки про народ, Жук хоче йому допомагати, та тут трапляється нещастя: їх обох заарештовують і садять до

в'язниці. Тут в тюрмі зустрічають вони й своїх колишніх товаришів: Шестірний став прокурором і знімає з них допит, а Попенко став тюремним попом. Телепень захворів на гарячку й, сам себе не пам'ятаючи у хворобі, там у тюрмі й повісився, а Жук zostався у в'язниці терпіти знущання за свою любов до рідного народу, і тільки його пісня самотно тужила та голосила серед сумних, холодних та гнітючих мурів тюрми.

Так жилося українським інтелігентам-народолюбцям сорок років назад, та не краще жилося їм і потім. Скільки їх загинуло по тюрмах, скільки їх повмирало на заслання,—про це годі й говорити. Та це не залякало інтелігенцію, й вона робила своє діло далі й далі. Начальства інтелігенція не боялася, вона боялася зовсім іншого. Чого ж саме? А от чого.

Старе кріпацтво, старі панські порядки добре далися людям у знаки, й нема нічого дивного, що люде панів не люблять, бояться їх і не хотять слухати, бо не вірять. Це не дивно, та біда в тім, що часто й густо люде думають так, що хто не мужик, хто не в сіряку, то той уже й пан, тому вже не треба й вірити. А думаючи так, люде

часто не вірять і тому, що кажуть їм інтелігенти, бо вважають і їх за панів. Одначе люде тут помиляються: інтелігент не мужик, та він і не пан. Пан нічого не робить: він живе з тих доходів, що має з своєї землі, чи з своїх капіталів; сам він не працює, а за нього роблять інші люде. В інтелігента ж, як і в мужика, нема ні великих маєтків, ні великих капіталів, а щоб жити, йому, як і мужикові, треба працювати. Тільки мужик працює на полі, а інтелігент у школі, чи в канцелярії, чи в лікарні, чи де инше. Скільки заробить—стільки й його, а виженуть його з посади, то й умре з голоду. Отак працюючи, заробляючи собі шматок хліба, й живе інтелігент. А люде думають, що як на чоловікові не свита, а піджак, та руки в нього не чорні, а білі, то то вже й пан, то вже й ворог, того вже й слухати не треба.

І от оце недовірря селянина до інтелігента й єсть найстрашніше, бо воно зводить на нівець всю інтелігентську роботу. Людина вчиться, набирається розуму, запалюється любов'ю до рідного краю й рідного народу, йде до людей, щоб їм добро зробити, а люде не вірять, цураються, лають, ка-

жуть, що пан. І багато лиха робиться через це й для народу й для інтелігенції. Бо інтелігентів-народолюбців начальству легко роздавити: скільки б тих інтелігентів не було, а в начальства сили завжди буде більше. Так і з народом: хоч його й багато, та як він освічених проводирів попрогонить, то його легко тоді одурити. Зовсім не те, коли народ і інтелігенція з'єднаються до купи: тоді виходить така сила, що ніяке начальство нічого з нею не вдіє. Таке з'єднання бачили ми в 1905 році, й коли б народ і далі свою інтелігенцію піддержав, то не треба б було й революції 1917 року. А від того, як поставиться тепер народ до своєї інтелігенції, залежить і те, як піде життя нашої України далі.

От через те й треба дякувати нашому письменникові, славному Панасові Мирному, за його оповідання „Товариші“, що він показав у ньому, як живуть, як працюють і як мучаться й гинуть інтелігенти-народолюбці. Хороше це оповідання й хорошу воно подає науку.

Освічених людей воно вчить любити народ і працювати для нього, бо краще ж тинятися по світу, як Жук, або загинути в

тюрмі, як Телепень, ніж жити таким безславним та нікчемним і гидким життям, як Шестірний або Попенко. А народ це оповідання вчить того, щоб люде розбирали, де пан, а де інтелігент-народолюбєць, та й знали, кому вірити, а кому ні, а по самій одежі та руках цього не вирішували, бо від такого недовірря до інтелігенції велика буває шкода самим же людям.

В. Щепотьєв.

Пояснення до малюнка

Тут видруковано малюнок однієї сторінки з рукопису „Товарищів“, що Панас Мирний подавав до цензора. Цензори то були чиновники, які читали твори письменників, та дозволяли або не дозволяли їх друкувати.

Цим цензорам було наказано, щоб вони не багато дозволяли книжок про те, як живеся народу, а особливо народу українському. Великоросійський уряд хотів, щоб ми й забули, що ми українці, щоб перевернулися на великоросіян, бо тоді йому легше було б панувати над нами. І от, як українська книжка попадала до рук цензора, то здебільшого він її забороняв і не дозволяв друкувати.

Ця сторінка, що її тут видруковано, вся зверху й до самого низу перекреслена червоним чорнилом. Так перекреслено всі сторінки в рукопису. Це визначало, що книжку заборонено, що друкувати її не можна. Окрім того, ті місця, де говориться про народ, цензор ще обвів червоним олив-

цем (карандашем). Це показувало, що ці місця страшні та небезпечні для уряду. А в кожному слові цензор почеркав червоним олівцем окремі букви. Це він зробив через те, що Панас Мирний написав свою книжку українським правописом, от як і цю книжку видруковано, а начальство вимагало, щоб українці забули свій правопис, а писали так, як пишуть великоросіяне.

От через що оповідання «Товариші», хоч воно написане більш, як сорок років назад, а видруковано було не на Україні, а в чужій державі, у Швейцарії, у городі Женеві, де тоді жили де-які з українців, що втекли від великоросійського уряду. Коли ж тут у кого-небудь це оповідання знаходили, то однімали, а ту людину карали за те, що держить у себе недозволену книжку.

І от аж тепер, уже на вільній українській землі, стало можливим видрукувати це оповідання.

З цього ви, шановний читачу, бачите власними очима, як переслідували українських письменників, та як тяжко жилось українським інтелігентам-народолюбцям.

В. Щепотьєв.

і - Свободи?... Ох як ви у ві Пилибі живете, у людськім світан-
 ни зовесесь! І дається б, побити і повернутим ві на
 громадські справи... Кому ж то більше, як не вам?... Кім
 бачу - кий дор! Ваша справа до себе наука, правдана, розумна
 замани, а до миття, до громадських справ - ваша не має
права! А ким же ви знами світло собі? Як гора беде за свободу
вашу не буде одна справа, одна установа, що, судити в теп-
лий хатах, владарство ваше ж приводимий!

ТОВАРИШІ.

І день іде, і ніч іде...
І голову схопивши в руки,
Дивуешся:—чому не йде
Апостол правди і науки?..

Т. Шевченко.

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга й переписувала його на двоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо,—здається немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... Аж ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стяга простяглася від неї над землею; далі викотився серп огненного кільця і—пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно впливло—чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його промінясті голки по землі,

заграли ясні іскорки по росі; розстилялись-
 лягали різні кольори по воді. Світ зрадів,
 празникуючи своє величне свято... Синє, гли-
 боке небо розгортало своє безкрає поле, не-
 мов казало: котись по мені куди хоч і як
 хоч,—я буду розстилятись, розрівнюватись пе-
 ред тобою, щоб не було тобі ні впину, ні
 перегороди! І справді на йому не було ні
 плямочки, ні смужечки: чисте, високе, гли-
 боке! На другому кінці стояв тільки місяць—
 блідий, похмурий, мов старий лисий зло-
 дюга, він топцювався на одному місці, боязко
 блимаючи своїми темними плямами на со-
 няшине ясне обличчя і де далі все блідів
 та зникав, мов роставав від гарячого лизання
 довгих проміястих язиків... Вітер, скотив-
 шись з гір у долини, ховався по темних
 ярах, і щось глухо бубонів високим скелям
 та глибоким ровам... І—здавалось—вони до-
 слухались до того таємного гомону: скелі грізно
 висовували свої гострі голови, а рови густіше
 засновували в сизий туман свої пориті боки
 та чорне слизьке дно... Повітря було чисте,
 прозоре. По йому знай то сюди, то туди лі-
 тали іскорки соняшного світу: то закручую-
 чись у круги, то вистрибуючи одна поверх
 одної, як світ у заверюху.. А земля? Земля,
 як хороша молода дівчина, сором'язливо спу-
 скала з свого тіла димчату сорочку ночі і
 відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало
 його рожевим світом і цілувало тисячами сво-

їх гарячих іскорок, гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів; луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозул, журливим туркотанням горлиць, тоді як у повітрі бреніла дзвінка жайворінкова пісня... Крикнув бугай у болоті—і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю—і затих. Заребли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє „ку-ку-рі-ку!“ горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулися й люде; протираючи очі, заговорили... Пійшов їх глухий гомін від краю землі й до краю, з одного боку на другий, стрівувся з світовим клекотом—і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів розцвітаючи, ясний, теплий, погожий.

І місто П зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила й носила на собі сира земля: тут було великою працею добуте зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овоч огородня, садова й польова. Все це везлося на базарь,—кому нужно, збути; що потрібно—купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмулі хазяїни того добра,—в одних сорочках, босі, з підсуканими по ко-

ліна штанами. Ноги в їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На де-котрих возах сиділи, або обпершись, лежали їх жінки, дочки,—перші в свитках, другі—в кирсетках, або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах.

Ще далеко до базарю стрівали їх у калъних вулицях швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жида. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там в однім вікні грюкнув прогонич—і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхрістаній сорочці—заспана, з задутими очима,—виткнулась, глянула—і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці, коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, по-під хатами втоптаними стежками потяглися пани, панії з горнишними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овоч'ю, яку повезли на базарь: бо треба скупитись, зарані витопити, ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той—до другого. Люде, як хвилі, носилися, мчали, торгувалися, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук,

котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін.. А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало всіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; все його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люде,—хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні й усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби, вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилась у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світе любо, що люде гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт та померки вузького двору,—не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялась високою огорожею—товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман.. З'окола ні

що не нагадувало, щоб там жили люде. І справді, там не жили люде,—там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душогубів,—там кам'янів, омліваючи серцем, жаль,—тисячами замірали почуття, тисячі розумів німіли, мінялися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці.

Туди попав і Петро Хведорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками насунула над землею і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про рокоші та достачі, пробігали похмурі смуги, по високому й чистому лобу видно було, що там засіла невесела думка, блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче пиро казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері. Свічка нагоріла; велика жужелиця на гної задержувала світ; нерівними хвилями то піднімався він у гору—і освічував хату, то знісав, тремтячи синьою горошиною на кінці гнота. Не потураючи на те, Телепень сидів—і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година, друга, третя... Петро Хведорович сидів, зігнувшись над вікном і тільки рука його ще швидче бігала по папері, буцім поспішала передати, що

носила в собі велика пустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів і писав. Спина заболіла і рука втомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стільця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видно було—велика втома обняла його. Він сидів і якось чудно вставився очима на одну плямочку у вікні: видно було, що він збирався з думками. Коли це зразу—щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Хведоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там?—обіззався Петро Хведорович. За вікном почувся гомін.

— Одчипіть,—дonesлося знавору.

Петро Хведорович вийшов, одсунув. Ціла зграя людей увалила в сіни брязкаючи шаблями, цокання шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обіззалися в його в серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, поралися чужі люди в його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папері. Нічого не кинули: все взяли й його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці в його квартирі давали ознаку на всю вулицю, що їх житець перебравсь кудись інде—бо з світом

сонця вони завжди одчинялися .. Глуха чутка ходила по базарю, що спіймали великого ворога темних людей, котрий виробляв хвальшиві гроші.

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схожанки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірки. В одну з них упустили Петра Хведоровича, коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері, увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; по-за спиною сіпнуло морозом; у душі війнуло холодом .. Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лоевої свічки падав на його й обдавав сизосірим коліром. Легка тівь непримітно впала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі.. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тівь його голови. Проїшло п'ять хвилин поки він підняв

ї і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіря, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверіх теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Хведорович підійшов до столика, дмухнув на світло.. Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулось тихе ступання, рип кроваті. То Петро Хведорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він зпрожогом порвав руку, покриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті,—тільки він не бачив нічого кругом себе.. Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату! Хвилину-другу прикро удивлявся він—і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилина, ще... Темнота порідчала, серед неї виразно виставилась жовта пляма—то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі.. Щось темнувате й легке, як тінь, захолило по йому, забігало, то гострим рогом урізувалось у жовте поле, то кривульками перенисувало його. Покрутиться хвилину, другу,

похитається-похитається—і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову з боку висувається ріг, бігають кривульки. Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло—роздалася луна навкруги. Щось позіхнуло; почувся гомін, якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Хведорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік—і пляма перейшла за його поворотом. „Що це?“—подумав він. Разом впливло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої. Він попустив усі—одна жовта залилася. „Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?“—подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все таки стояла. „Це я вдивився у те прокляте вікно, і мана від його морочить мене“. Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширилася—роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на її... Серце в його стало, дух замер.

Ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце як раз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закусрана, очі заспані, за те молоде личенько панцило здоров'ям, грало краскою.. Ось двері розчи-

нилися—висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся?—спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли й личенько усміхнулося.

— Уже, мамо.—одказав хлопчик, показуючи два рялки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду.. „Що за диво?“—подумав Петро Хведорович: і лице матері й лице дитини такі знайомі?.. Це ж я! це ж мати моя!“—трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Голі, годі. Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дождається тебе.

— Палочка поведе мене у школу?—усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю.—І мати почала гладити його голововьку.

— А там у школі й учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився.

Хлопчик задумався і рученята його впали на коліна.

— Я буду вчитись, мамо. Та вивчусь, великий булу, а папа віддасть мене на службу. Я буду ходити разом з папою, йому помагати.—Й оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе! Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко,—сухий, довгообразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки, поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити мамо... Я буду вчитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене,—будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошиє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку—й гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо—у школу. Там буду тихо сидіти, вчителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти—моя дитина!—І мати прилала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очі.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо влягатися.

За матернею поміччю хлопчик не забавивсь умитися, прибратися; пахучею мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне!—мовив він, прищурюючи очі, — усю школу запахаю!

Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину.

— Буде вже вам чепуритися!—пробіг густих голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим гладко виголеним лицем, — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не пасупились над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне!—мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є! хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мамо! А що?

— Балує тебе мати, балує!—гладючи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує, вона мене любить і я її люблю. І буду я, папа, вчитися; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви й мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий!—сміючись одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий, а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити, та й у школу підемо.

Батько взяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо, мамо! Ідіть за нами!—крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зсесталася сама мати й почала перестиляти маленьку постільоньку: перебила подушку, заслала простиною, покривла коцем, положила дві головні подушечки зверху й нап'ямилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, й одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи вже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи по-під столом ногами, колотив у стакани ложечкою. Серед столу, на мідному подносі, стояв блискучий самовар і мусикав стишка якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю?—спитав батько сина.

— Гарячий,—відказав той і звів очі на двері.

Як раз вони відхилилися—і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заискрили радістю.

— Ось і мама йдуть!—радо промовив він.

З приходом її все зразу повеселіло і хата мов проявилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з переборами. Мати зразу вгадала чого синові треба: сіла коло його на стільці і налила чаю з стакану в блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько взявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг у свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо,—підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати—до синові голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо,—тихо прошепотів, одскочив від матері, підбіг до батька, вхопив його за руку—і разом з ним вийшов з хати...

Тінь—не тінь, щось темне невідоме закрило рідне дворище перед очима Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ і сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, потім, як дим зникла. Петро Хведорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Хведоровича зарізало в очах, мов хто в їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни—і задумався.

„І на що цей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?“ Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... „Чому я до віку, до віку не zostався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материни руки і доглядав її добрий погляд? Тепер инча доля—холодна і хмура—заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию. Трудно мені дихати од її обіймів. Своім темним і злим поглядом заглядає у вічі—стигне, холоне кров у моєму серці!.. Ділі, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі ворожі руки перервали його!“ Жаль гострим ножем краєв йому серце, на сухі очі набігли сльози

Коло дверей стукнув засов і злякав Петра Хведоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіря, й у темній прорізі заметушилася постать чоловіча. Незабаром старий, кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє?—скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Хведоровича.

Він мовчав. „Благородіє! благородіє!“ дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє!—знову гукнув сторож, бажаючи видно почути,—як балакає „його благородіє“. „Його благородіє“ не забалакало; воно, правда, поривалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався,—очі тільки божевільно впилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від „його благородія“, вийшов, зачиняючи двері за собою.

„Благородіє! благородіє!“ стрибало перед очима і гуло в голові Петра Хведоровича. „Благородіє! благородіє!“ вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. „От тобі і рівноправність!“ подумав він, махнувши рукою, „умиймося краще“.

483329

Петро Хведорочич устав; кров ударила в голову; потемніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив у неї води і почав хлюпостатися, примочуючи найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові— наче горіло що, аж пекло йому в очі, мов хто піском засипав їх— різало; обличчя—парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову,— не помагало. Ось він ще раз линує води на голову, підвівся, взяв рушник і почав утиратися. Сухе тіло його ще дужче розгорілося; очі застиляло заволокою; у висках сіпало й у грудях боліло-хрипіло. Безсоння ніч давала себе почувати: не тільки груди,— руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. Йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, у-друге. Голова упала на груди і руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти у гору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від утоми закрилися, рот розкрився; гаряча пара з його виходила. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправшки крутив їх перед його закритими очима. А це зразу все стало, покритися темнотою; забуття насунуло і трудний сон наліг.

Не на довго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки й у сні

Його не покидали; страшними причудами вони трясли його душу. Очевидячки дня зливалися з сонними марами ночі—і лякали його. Сторож, несучи спідання, стукнув дверима—йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало на своєму шляху і пасувало на його. Він кинувся, устав, поводячи трівожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем—ви-сочезним, широчезним, немилосердним. Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі—ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого вогню, некучого й уразливого; рот—прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обола; ніс—трубою, котра пихтіла та диміла, колишучи червоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Хведоровича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолився очима... „Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого“—казав його зляканий погляд, трівожно бігаючи і шукаючи спокію.

— Заснули, ваше благородіє? Снітати прппіє, — доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він овустиив голову на груди. Сторож потивився, подивився і поставив спідання на стіл; узяв миску і глек з водою і ще раз обернувся, ще потивився, крякнув, хитнув головою—і вийшов, зачиняючи двері:—„Ну

цьому не довго рясст топтати!“—почувся з-за дверей його голос.

— Как-так?—почувся і другий, незнайомий.

— А так, на ладан диніє! І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печері?

— Не нашево, брат, ума дело.. Начальство про то ведає,—одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі.. Петро Хведорович знеміг, повалився на ліжку і знову заснув.

І сняться йому давні привишеньки. Сниться йому вулиця, запружена народом, що вертався з базарю; сниться базарь, котрий переходять вони у двох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, веде його за руку. Стрівають їх знайомі, становляться, розпитують. Хрещена мати, котру він поцілував у руку, погладила його по головці і наказала вчитись. Це було біля бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла купа бублейниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: по-між народом, наче в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! лови!—гукали бублейниці і мчали, мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав із в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови?—спитав батько.

Товста бублейниця з масним лицем, масним очіпком, та некращою й одежою, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержити бубликів: як та миша—підкрадеться, ухопить в'язку—і драла!

— То, папа, Гриша,—казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума в його думка про Гришу, що крав бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину: що він і не вчиться, що він і в школу не хоче ходити, що він ото вже й бублики краде.

— Ти не бери з його приміру. Бач, він який,—сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа, й учитель—зажовклий та замлілий чоловік, у бакенбартах, з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає: чи буде він учитися?—Буду,—одказує він тихо. Ось ще щось считав його; він одказав; учитель погладив по голові, засміявся і... повів його у школу, велику хату заставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. Як тільки показався вчитель—все зразу зтихло й усі, як ті москалі, поскоплювалися, стали.

— Сідайте,—сказав учитель.

Мов що глухо ламалося—опускалося: то школяри сідали.

— А ось і твоє місце,—сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву.

Він пішов і сів.

— Учіться ж,—мовив учитель, виходючи разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову несамовитий крик та галас піднялися з усіх боків: „бе-а-ба, ве-а-ва“, „і очисти мя од всякія скверни“—роздавалося то там, то там. „Посунься!“—крикнув хтось. Десь щось стукнуло, пискнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зчипилися битись.—„Не дізь!“ „Лисичка—лисичка! зайчик! вовцяга!“ І пішов викрик по всьому класу: перекидалися прозвищами з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто це?—роздалося коло його вуха.

Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві—один чорноголовий, другий білоголовий,—і перешіптувалися між собою.

— Не знаю,—одказав чорноголовий.

— Новичок?—знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий?—запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався і посунувся від їх.

— Не займай, — раїв чорноголовий. — Ще розквисне, учителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені його очі уп'ялися в Петруся: — ти тільки мені будиш що казати вчителіві, то — дивись! І показуючи кулака, шварко замахнувся ним. Коли б не одскочив Петрусь, так би духопелик і влип в його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвався, що аж упав з лави до долу... Гук роздався по хаті.

— Тьу-у-у! — скрикнув хтось.

— Новичок упав! новичок упав! — І всі кинулися до Петруся, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом: — між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене... — одказав Петрусь мордатову.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— Ог-той, — указав Петрусь.

Як звірюка кинувся мордатий на білоголового. Білоголовий тремтів, одступався.

— Я його не бив... Йй Богу, не бив! Він бреше.

— О-о, жаб'ячі очі! — гукнув мордатий. А гусочки хоч? Кажи, даги?

— Йй Богу, я його не бив, — прохав той.

Миттю рука мордатого опинилася на білій голові... хрусь! і відлясок пішов по хаті.

— Ай!—скрикнув білоголовий і його зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмеда? я буду вчителеві жалітись,—плакав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив, він тільки намірявся мене вдарити, та я одсунувся.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла в кінці хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе зовуть?—спитав.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай же, Телепень; тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не хвалися.

— Ні, я вчителеві не буду казати.

— То-то ж, гляди. А гроші в тебе є?

— Ні, немає.

— Фью-у!—мордатий свиснув.

— Тут немає, а може дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, подивлюсь які.

Петрусь не знав, що одказати.

— Так при...

Тут саме показався на порозі учитель. Усі пороснули по місцях. Мордатий мов крізь землю провалився.

Коли сів Петрусь на своє місце, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на вчителя. У хаті стало так тихо, що чуть коли й муха пролетить. Коли-не-коли роздасться луск лави, або глухий поворот кого з школярів.

— Білобров! урок!—сказав учитель.

Школяр з зеленими очима підвівся і почав казати урок. Нешвидко, ростягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурачись і ростягаючи слова. Сумно, сонно. Щось десь стукнуло, наче упало. Роздався регіт.

— Хто-то?—грізно спитався учитель.

Один із школярів підвівся і сказав, що то Гудзь заснув і сонний посунувся з лави.

— Гудзь!—обізвав учитель—Сюди.

Невеличкий хлопчик, з сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов на серед хати. Учитель глянув—і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— На карачки, скотино!—гукнув учитель. Гудзь упав навколюшки. І знову тихо, і знову урок...

— А-а-а-а!—позіхнув хтось.

— Хто-то?!—знов гукнув учитель.

Усі оглянулись, шукаючи винуватого.

— Хто-то?!—ще грізніше гукнув учитель.

Як у рот води набрали.

— Жук!—кликнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся з за-
последньої лави.

— Ти?—визвіривсь учитель.

— Що таке?—спитав Жук.

— Ти не чув? не чув?!—мов ужалений,
скрикнув учитель.—Телепень!

Петрусь підвівся.

— На лінійку, дай тому великантюзі
напальків і скажи йому, чого він не чув.

Очі всіх уп'ялися у Петруся, а він
стояв і не знав, що йому робити: чи вчителя
послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ти стоїш? На!—сказав учитель.

Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На, кажу!

Петрусь залився сльозами.. Як йому свого
недавнього заступника та бити?

— Дурний!—сказав учитель,—сідай. Ше-
стірний.

Невеличкий і юркий, як миша, хлопчик
пірнув під лаву і миттю опинився біля вчи-
теля.

— Гарячих, Костянтин Іванович?—спи-
тав він, беручи від учителя лінійку.

Регіт, як галячий клекіт, зірвався.

— Гарячих.. Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я невинуватий, Костянтин Іванович,
—басив Жук,—я нічого не чув..

— Держи руку—скрикнув Шестірний і хвижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку, Шестірний замахнувся, Жук одхопив руку—лінійка вдарилася об лаву і задзизчала. Усі засміялись. Зло невдачі скривило личко малого; щоки почервоніли, ніс роздався, очі насупились—позеленіли.

— Держи!—гукнув він і вхопив Жука за пальці.

Трісь-лясь!..

— Ай!..

Петро Хведорович кинувся, схопився. У голові в його ще снував сон свої везерунки, перед очима ще манячила мана: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука—здорового, чорного, мордатого. І серце в його стало, коли він глянув на Шестірного—малого, злого. Він злякався його—і затремтів. Сон, як дим, знявся, зник.

І знову він один у сирій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому лежав хліб і ще щось з їжі; а в горі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як темний рот якогось страшного звіря з гострими іржавими зубами.

Петро Хведорович пізнав, де він—і холд пробіг по його гарячих жилах.

День промчався над землею,—хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило—і прикрила ним світ.

Заблищали зорі в небі, як очі у добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася—і огнений слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сходив місяць; ось і він виткнувся—здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіні по-над землею, мов душі померших, або сонні причуди.

Мир утихав після денної праці: згортались його натружені руки—одпочивали; німіли важкі болі у серці—затишали; закривалися натовлені очі—засинали. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом. Все заснуло під його добрим поглядом; заснуло, щоб на завтра прокинутися знову, з ясним сонцем проснутися на нове змагання з життям, з новими окріпкими силами, і знову оголосити світ своїм гуком, своїми слізьми і радістю, котрі, як і кожен день, зіллються в один томін, і понесуться над розбуженою землею. Не спали тільки записні гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, доглядаючи недужих дітей; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні пиматка хліба—загасити голодну згагу, ні ганчірки—прикрити голе тіло... Вони

тільки дрімали—і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля і колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим поглядом...

І все це бачили, кому хотілося бачить; усе це знали, кому хотілося знати... Ніхто тільки цього не бачив і не знав з тих безта-ланних жильців темного непривітного дому, що стояв над горою й дивився в провалля своїм похмурим поглядом... Не бачив цього нічого ніхто з тих, кого лиха доля завела в ту господу німоти, мороку, душною і тихою смерті. Ясний ранок розцвітав над темною землею, — для їх було все рівно, темно та сирі; жаркий день змінив свіжий ранок, — а в їх сирі та вохко; вечір загнав день, — німо та нудно; ніч наряджена вийшла, а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей. І здавалося—заглядали вони глибоко в душу; нігде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оті жильці! Краще б зарево пожежі світнуло на їх; краще б воно обняло їх у вогневому вихорі світа, обернуло у попіл, — ніж невеличка частина його, що лукавий чоловік повернув на потребу собі, загнавши в гніт лоевої свічки, — темними муками до-бивала кожну душу! Муки були такі тихі і такі довгі, що мов і не ворушилися, й усе, здається, там застигало, хололо, костеніло. То був страш-ний сон з видющими очима; живий сон із

сонною душею. Під ним тліли й догоряли живі душі.

Петро Хведорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні проплого.

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місці, де доглядав його добрий материн погляд:—у великому місці, велика хата. Не видно тута того порядку, що в першій, не чутно того тепла, що грів його там:—широка, висока, з сірими вохкими стінами. Серед хати стіл; по-під стінами—кровать. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче явусь книжку. Його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невиразні слова; лице грало краскою, одраздою... Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задрівши голову в гору. Такий же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко; під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає де,—бо глибока думка на його чолі, якась боляча втома на його очах. Об чім він думає? про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та пудно; чутно ші потіяння Шестірного, тихо, важке шелотіння; так вітер в осени шепочеться з пожевклим листом. Не даром у Жука втома на очах, не даром сумний

вид! І Жув, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквічані білими гудзиками з срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кроваті, як-раз за Жуковою, загорнувшись у коць, лежить хлопчик. Лицько його бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Хведорович зразу пізнав хто то й одвів очі до четвертого хлопця. у сірому демикитоновому каптанці, з диравими ліктями. Лице в його довге, у жовтих плямах; очі й зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки міснила ним.

— Коли ти, Попенко, наїсися?—спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на весь рот, так що за обома щокми його наче два кулака стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець червяка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш?

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю,—кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той, змів крихотки з столу, укинув у рот, картуз і одну книжку, і мерщій—з хати!

— Куди? в семінарію?—спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою—і схрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов

до дзеркала, причесав уже трохи не в десяте свій вихор, побачив пір'їнку на каптані, скинув його, обмів, знову надів, застібнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того й другого.

— Бач, проклятий бурсак!—скрикнув.

— А що?—спитав Жук.

— Уклав за двох, та мерщї і навітїки! Кому ж тепер не достане? Це моя часть,— беручи шматок булки й сала, казав Шестірний,—а ви у двох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йому б і не треба,—додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий?— устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скрививсь. В його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівсь—і впав.

— Коли б ти, бісова шестірня, хоч раз занедужала, то може б поняла віри!—скрикнув Жук.

— Ет, кажи!—і Шестірний мотнув головою, вкидаючи невеличкі шматочки хліба у рот. Жук призо глянув на його.

— От же ти й не їси, а тільки балуєш... Узяв би четверту часть одділив, та я четверту, от і було б Телепневі.

— Як же! чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче!— трясучи кулаком, промовив Жук — Не попадайся мені за весь день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра!—Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе,—стогнучи мовив Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти,—зло скалячи зуби, казав Шестірний.— Чого ж ти й похваляєшся на Попенка?

— Кажу: хай не попадається!—грізно крикнув Жук.

Почувся дзвонік. Шестірний, як опечений, схопився; кинув хліб і сало; мерщій за книжки—і чим дуж—побіг.

— Чортів лизун!—промовив йому у слід Жук; доїв своєї часті; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устроївши газову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що на-каже! Одужай, брат, скоріше; гулять ніємо до річки, а то й я вже занудився, сидячи в хаті. Прощай!

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженням серцем, з своїм болем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому й розважити, нікому одвести думки від гли-

Панас Мирний. Товариші.

бокої образи. Петрусь припав до подушки— і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни та мовчали; бачила й чула рябенька подушечка—та й та ще більше рябіла від його кривих сльоз.

Увійшла низька кирпата молодиця-служка; понуро глянула на його, на райно; поприбірала, повитерала, і пішла не сказавши ні одного слова,—буцім вона була глуха, як та подушка, віма, як та стіна. Знову zostався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очі й, не заколихав якимись одрадними причудами. Йому приснилася мати, своя хата—чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грюк і гук збудив його. Він підвів голову. На дверіх стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семинарії?—питав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... їсти так захотілося—аж шкура болить,—казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову одинокі думки і знову сон...

Г'валт спершу на дворі; потім коло хати, а далі і в самій хаті сказав йому, що по-приходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплів Шестірний; далі вліз, наче ведмедь, Жук... Шестірний почав бережно, роздягатися, обтрушувати пил, здирати пух з одержі. Попенкові очі заходили по хаті, по столі,—він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти на що з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче!— гукнув Жук, придавивши Попенка так, що в того аж ув очах потемніло.

Попенко почав виправлятися; клявся-божився, що він і не бачив, що він і не знає, що три часті тільки й було положено.

— Хай мене грім поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! Хай я вдавлюся! Хай я провалюся! Хай мене сира земля прогложе, коли я їв чию часть, окроме своєї!—клявся Попенко.

— Побачимо,—сказав Жук і пустив Попенка.

Попенко, вирвавшись, як заєць, дремнуv до порога, почав кривитися, дражнитися:

По дорозі жук, жук,

По дорозі чорний!

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюсь я, що ти з'їв!

— Що ж ти мені зробиш? Ну—з'їв! Йй Богу—з'їв! Хай мене хрест поб'є—з'їв! Хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Отже тільки Жук глянув на його,—Попенко, наче дим, зчез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитися?—сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призво глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті. Настала тиша.

Знайома вже молодиця-служка увійшла, роставила сіл серед хати, накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре?—спитав Жук.

— Ні, я сам устану,—одказав Телепень, зводячись.

— До обіду то й устану, а в гімназію і недужий,—промовив Шестірний.

— А тобі яке діло?—грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали: чого так довго боліє?

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І ви посвіпили сказати, кому що треба.

Шестірний перемінівся в лиці — побліт, задріжав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимохвію, брате! Прости мене! — замолвився він до Жука: я більше не буду. Йй Богу не буду! Не будеш битися?

І це кажучи, почав крастись до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинився за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний підив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбіраючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо, одні ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; брязчать веделки, стукають ножі. Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті й узявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і корнисав у зубах... Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу. — У других на закуску ягоди, або що соло-

деньке-ласеньке, а в нас ніколи його й у вічі не побачиш...

— Де ж це у других?—спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках, та й хваляться!—неласково одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягідісти,—весело замовив Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, у ночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить. Та, мабуть, піду, бо поки дійду, то й сонце назаході буде. Принести й вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними!—процідив крізь зуби Жук.—Ти хоч би нашого не крав; а то, щоб він ягід приніс.

— Чого-ти? Йй Богу принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав.

Пішов Попенко—і за цілий день ніхто не проронив слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім повернувся і заснув. Петрусь лежав—і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони

згортались у клубки, як розгорталися, розстилялися довгими поясами; знову як круто повертали, скручувалися, розходилися, ростягалися. Сонце як раз ускочило у вікно—і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося в його довгих поясах різними цвітами, різними колірами. Ту затійливу гру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті учувається Петрусеві і привижується... Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привижується: ось він устав, подивився чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому, й у зуби; примірявся, як би дужче вдарити; та видно боявся збудити, і зо зла скриготав своїми гострими зубами... А далі очі його загорілися-загнали. Тихо засунув він руку в Жукову кишеню, витяг звідти люльку, і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки.

— А що це ви робите? курити збираєтесь?—пронісся чийсь пискливий голос повз вуха Петрусеви.

Петрусь розкрив очі—і здивувався. Серед хати стояв надзиратель—невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих, ні в тих.

— Курити збіраєтесь? А ке-те сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! славна! Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Це не моя, Петро Петрович; їй-Богу не моя? Це осьь...—і вказав на Жука.

— Нічого, нічого. Там ми разберемо чія.

— Я ніколи не курив і не курю!—ви-правлявся Шестірний.

— Нічого, нічого! А ви чого, паничу, розляглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуремо.

Це кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук заморчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! паничу! встаньте, ради Бога!

— Га?—крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не ліз!—одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, покуремо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук блимнув і схопився. Голова його була закустрана; очі задуті; лице заспане.

— А ну-те, покуремо, славна у вас люлечка-дудочка! Ну-те, покуремо! А ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович простяг руку за тютюном.

— Я не курю,—понуру одказав Жук.

— А це ж чія люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семинарист.
Може його.

— Де ж той семинарист?

— Пішов кудись; видно до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо.—І Петро

Петрович поклав у свою кишеню і люлечку,
і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти?—спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Прикро подивився на його болізнний вид, на чорні очі.

— Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйтеся, а то багато уроків утратите, у вищий клас не перейдете...

— Я ж не винуватий,—одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті Бігали, видно, не одяглися, або запотілиї холодної води напилися. Огі простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хорошо, хорошо, Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра в інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичові.

— Ти витяг люльку й тютюн з кишені? грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що?—мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! блюдолизу! езуїте поганий!— мов корчами сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойді вон, дурак!—зарусив Шестірний.—Какой чорт куріт, а мене достанеться!

— Достанеться? погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав на що бив? Цевне зараньше і примовився.

— Я с тобою не говорю!—крикнув Шестірний.

— Підожди! Ти зо мною не так побалакаєш!—і плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре!—через скільки часу попитав він:—ти не бачив, хто в мене витяг люльку?

— Я спав,—одказав Петрусь.

Жук устав, витяг скриньку з-під кроваті: виняв запасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?—безнадійно спитав сам себе.—Ог прокляття!

Вирвав шматочок папіру з книжки, обірвав рівненько; скрутив папироску і, запаливши, знову ліг на ліжко.

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволоці бігали та стрибали парости західного сонця; по кутках зовсім зтемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь

і Жук лежали—мовчали. Жук так немило-сердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала, а вогонь освічував його хмурий вид. Великі жмутки слини раз-у-раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петруся слухав того шкварчання, лічив сам собі скільки разів плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло, ясні коники на сволоці обернулися в здорові рожеві плями і де далі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвітіх помалу гас, крився темнотою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися-зступились,—чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворухилася проти вікна—чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса й освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чортмає?—крикнув Попенко, вбігаючи в двері.—Чого ви сидите поночі? А ну, братця, до ягід!

Він черенув сірничком—і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стульці, кроваті.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня, братця, дала,—з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти скільки схочу.

— Та тут, брат, біда!—чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку й тютюн.

— Як же він дізнався, що є? Хіба на видноті лежали?

— То ж то й є, коли б на видноті клав—і жалю не було. А то добре знаю: покурив, положив у кишеню та й ліг спати. Прокладаюсь—люлька вже в руках у надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? збрехав! сказав: не курю, а в пас, кажу, є семинарист,—може, його...

— На що ж ти мене вилутав?

— То ж то й є! я тепер сам себе лаю. І щоб було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— Та завтра скажу, а сьогодні мучить...

Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?!—знову він скрикнув гірко.

— Та ну! годі! Іди до ягід,—казав Попенко, глитаючи ягоди, як индик зерно.

Жук підійшов, узяв трохи в жменю і почав жувати:

— А тобі дати?—повертаючись до Петра, спитав Попенко.—На! ягоди добрі.—І він кинув півжмені на постелю.—А ти, Шестірний? Іди й ти проквасиш душу.

Шестірний мов не чув: сидів і дививсь у вікно.

— Його не займай тепер... бач, як задумався. Високо щось, певне, думає!—і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід,—процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки,—уколов Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий де-далі, все дужчав—піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскопився,—крізь сльози мовив Шестірний:—я буду інспекторові жалітися, їй Богу буду! В його взяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартири ..

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю!—грізно скрикнув Жук.

— Сами нічого не роблять; тільки сплять, та лежать. та курять .. Урова за ними не можна вивчити,—такий гармидер та колотнечу заведуть. Боже мій! Боже мій!—розлягавсь Шестірний. І плач його, одинокий плач слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; і тепле слово привіту не виривалося з уст його товариства. Жук якось глухо процідив: „Бач, як невинуваті розлягаються“. І глухе те слово задавило жаль у кожному серці.. Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати, і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Хведоровича, знов згонила непривітні тіні. Вони задріжали, зникли... Знову світ... Знову день... і пусто, і холодно у сирій хаті! Петрусь лежить на постелі й дожидає обідати товариства... Убіг Попенко й уплів гордо Шестірний; не чути було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж над вечір вернувся. Ніхто його не спитав, де він був; нікому й він не казав про це. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння?—не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер!—промовив глухо і сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискарюючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло в Петруся під серцем; здавило щось за горло і він опустився на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла зразу. Нічні померки розлилися кругом.

Нешвидко Петро Хведорович розкрив очі... І знову рожевим світом глянуло на його перебите залізними штабами вікно. На дворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож

уніє миску й кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до якого не доторкалася Телепнева рука. То був сухий і блідий Петро Хведорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попала його уста,—вони були чорні; огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках,—аж усмокталися вони в середину; скули й щелепи гостро повиставлялися з-під сухої жовтої шкіри; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутинням, кривавими жилочками; чоловічки тліли, як згасаюче вугілля. Страшно було глянути на Петра Хведоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіка слонялася по хаті: їй не було покою на цьому світі, і не приймала сира земля!

Поснувавши по хаті, та тінь знову лягла—ї в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки; як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у заверюху, заграли свого веремія.

І знову йому привижується знайома хата у великому місці. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося—піросло. Шестірний дивився вже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка, як сніг, каптанок, як з голочки; все на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного—біле, рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі з зеленим виблиском, зуби дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий

же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно. Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, помнята; обличчя, правда, подовжало трохи, та очі ще більше позападали в середину, зробилися хмурі-непривітні. Попенко—у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штаних, пригладжений, як киця, припомажений, надушений. І Петро—геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук—у сьомому, а Попенко—в богословії.

Ніч на дворі, холодна зімня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди згоняють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовару. І коли на дворі вітер вже розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцітунками,—там у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова...

Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка—і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те, кругом померки; світла не має; червоне зарево полум'я гоготить у пузатій порепаній грубі; світить на всю хату, окрашуючи все в червоний колір: стіни, долівка, шибки—все миготить, мов ростоплене золото. Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огнені язики, що сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від

того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю вогню..

Тремтить та хвиля,—то здіймаючись високо у гору, то схиляючись на бік,—і разом з нею тремтить по хаті червоний світ а в світові колишуться і бігають довгі тіні.. Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні—труситься, мов од холоду, Шестірного—сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне вогняне зарево. Петрову тінь мов хто ухопив серед хати,—стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається в-низ; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши до гори одну ногу, то сяде і колишеться на рівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках... Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не примічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки, обходу, про попівен, попів, матушок...

— Попенку!—обізвав його Жук:—оце ти розказуєш нам про свою братію,—смієшся глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подінешся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, покуртуєшся, покуртишся поки молодий, а там—і собі протертою

ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш Божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати? Чи як?

— А тож,—одказав Попенко:—учись, учись у цій проклятій бурсі, та й покинь хіба на самому кінці? Цеб-то: пливи-пливи, та на берізі й утопись? Ні, може й погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатчу попівну, та кращу паравію; а там—пострижуся... Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись?—пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же й вам можна...

— Чого я туди піду? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанах ходять...

— Та-а-к!—одказав Жук і замовк, задумався.—Та воно й попом бувши, можна людям добро робити,—трохи згодом мовив.—Та ще, дивись, чи не більше ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люде звикли його батюшкою звати.. От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу—вчитися; у свята—народні бесіди, повчай уму-розуму. Погано,

що у вас медицини не вчать; вона б як раз пригодилася попові.

— Ту-у-ди!—ростягаючи, одказав Попенко.—Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? Грошей дасть? Мужик поки ще темний, то й у Бога вірує; а вивчиться—він і церкву забуде, а про батюшку—поминай як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися; та ще й з поученій твоїх він наглумиться.

— Зовсім не так, Грицьку.. Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробили... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люде.

— Та ради чого я це буду робити?—скрикнув Попенко.—У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму дсвести! Синам—воспитаніє дати, дочкам—придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені все це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума,—усміхаючись мовив Шестірний,—що громада своїми силами виб'ється в люде?

— А тож, від кого ж їй помочі ждати? Шестірний зареготався.

— Чого ж ти регочиш? Ну, кажи, що думаєш?

— Я?—спитав Шестірний,—я думаю так! Чопадись ти оце кому-небудь з такими дум-

ками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править.

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стри-
жеш? Громада, мовляв, сама себе знає! їй по-
треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, ко-
ли б усі були рівні,— почав Жук.— Оже коли
цього ще не має, то я його й не чіпаю. Я
кажу тільки, що громаді нічого від теперіш-
ніх своїх старшин добра ждати. Коли сама
вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По моему всяк, хто хоч
трохи вище став від сірої маси народу,—не
лізь у пани, не висасуй з народу крові, а
віддай народові все те, що через його прид-
бав.— Це кажучи, Жук устав—і погляд його
світив на всю хату.

— Що я через народ придбав?—допиту-
вався Шестірний:—науку дав мені твій на-
род?

— Дав!—із запалом відказав Жук;—він
гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то ду-
маєш—науку заведе він на них? У шинку
проп'є!

— Що ти цим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к
бісу не годиться!

— Хто ж про це спорить? Ти мене не розумієш... На що і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій ніколи не відасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї влади—ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде!—одказав Шестірний.—Завжди будуть по-між людьми викидатись і розумніші від других, і вдатніші. Вони то й будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро, без твого правезу?

— Тож—і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш?—якось глухо запитав він.

— А тож! Ширша постать—більше наженеш.

Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало того світлу. Ще спереду виднілися червонуваті постаті товариства; за те за стіною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі невідомо звідкіль схопився топенький струмочок огню,—видко, знайшовся десь неперегорілий пруттик,—і огонь освітив усю хату. Обличчя Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиринними зубами, паче

збиралось уп'ястися ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко, з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збрався сказати: „Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту своїм самотнім думкам... Бач яким холодом навкруги дише!“ То було на хвилину. Прутик, гнучись у три погібелі, не забарився згоріти—і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоні угілля... Повіяло справді холодом і обдало темнотою, забуттям...

Петро Хведорович закрити очі. Чи то сон був, чи мана його? Навряд чи сон, бо Петро Хведорович кинувся, мов опечений. Він похлинувся ним, як похлинається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана...

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор. На столі лежала книжка у жовтій палітурці,—та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук, і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дізнався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці,—про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що з вечора Жук з Шестірним за щось довго змагались; а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці...

У зборі всі були похмурі; всі ждали чогось страшного, наче всі були на кару ви-

ведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збір заколихався—і Жук вийшов з гімназії.

Коли вернувся Петрусь до дому, то Жук укладав свої пожитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний і трівожно бубонів: „Петре! тепер мої руки розв'язалися. Сім років вони були спутані,—сім років у мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли зосталася ціла, то нічого про її й згадувати“.

— Як же ти тепер думаєш бути?—питав його Петрусь.

— Так, як усі люде... Що ж? доступу мені в університет немає.. Подякуй за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти у гору! Це не останнє наше розставання... ми з ним повинні стрінутися знову—може в таких узьких суточках, де вже не розминемося так.. Одначе, хоч і не кажи: він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця... Може тобі коли прийдеться круто на цьому широкому світі,—знай: оця рука, на скільки зможе, запоможе тобі!“

Жук подав Петрові руку—свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялися, поцілувалися. Жук зложив свої речі на воза, сів—і поїхав. Мов хто криги приложив до Петрового серця, коли повозка зникла з счей; мов хто здавив його за горло руками:

сльози у три ручї облили його лице. Він упав на постелі—і довго плакав, важко плакав... аж поки не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю, аж поки не прийшов Шестірний з гостей, червоний, веселий. Від його страшенно нахло хмелем... За ним незабаром убіг Попепко. Він десь цілий день крився. Ускочивши в хату, він мав щось сказати Жукові—і великим дивом дивувався, як почув, що Жука вже не має і не буде.

— Таки здобувся свого... А й огнем же грав!—вимовив він зітхнувши.

Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли зарево блідніло-зменшалося, хмари, мов живі страховища, роздималися—піднімалися—і щось страшне бубоніли, блимаючи вогневими очима. Ніч чорною марою налягла на землю—і зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він незабарився... Шкварконула блискавиця, одбиваючи огненним поясом тюрму, і спустилася стрілою в яр, гогонула земля, тіпачи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палаци, височезні церкви і невеличкі хати; зацокали шибки у вікнах, струснулися підвалини, загуло-зашуміло в повітрі... Дощ, як з відра,

линув на землю—і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, грізно шумуючи; зашуміла вода на пизені, шукаючи виходу і, незнаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася.. Моргала моргавка з усіх боків, переписувала темряву покрученими стрілами блискавиця, а грім гукав-торохтів на весь світ своїм страшним гуком...

Усе те слухали люде з великим страхом у душі і молилися, щоб Господь їх помилував, одвернув свою караючу руку. Чули те і в'язні—і якісь лихі почуття закрадалися у потайники їх серця: вони і с(ї) молилися,—молилися, щоб грізний грім розбив їх домівку, а блискавиця обернула її у попіл... Злі, лихі люде! Їм і трохи не шкода свого безпешного захисту, даремного хліба... Злі-лихі люде!

Помчали темні хмари далі, залишаючи по своєму сліду воду, понеслися вони на другий край, гудючи та блимаючи; край чистого неба усміхнувся своїм блакитним личком з блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітерець, струшуючи з листу неопалі краплі, блиснув місяць—і усміхнулась до його земля. Заходив він, мов дозорець, по горах, по долинах, по людських оселях; заглядає у темні шибки вікон довідатись, чи вдокоїлися люде; прокрався крізь цямрину в

криницю, пірнув на саме дно невеличкою іскоркою,—вискочив—і пішов никати по калюжах, заглядаючи в яри, зазираючи в провалля.

Люде, зрадивши, що минула лиха година,—слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла зплюнули—і собі простяглися, мов собаки, на своїх нарах... Сказано: злі-лихі люде!

Петро Хведорович не спав. Він слухав, як достукувався дощ у його вікно; як гула хата, коли розсочувалися страшні грюканини грому; додивлявся, які кривульки рисували блискавиці... Коли ж усе затихло, як занімів надвірний гомін,—знову стала над його очима знайома пляма; знову заходили по їй згаслі тіні...

Ось він мчить до дому—вільний, скінчивши гімназію. В його, пилом припалій, голові заройлись усякі думки. Сонце стоїть серед неба—і світ його розстиляється по полю: то половіє на жовтих нив'ях жито, то зеленим огнем горить—миготить на ярині, то червоніє на лапастій гречці... Навздогін йому понеслися його думки.

— Чіє це поле?—пита він у візника.

— Грапове,—понуро одказує той.

— А де ж людське?

— Це все Грапове: верстов на тридцять уподовж і на двадцять у шир.

І думає він молодою головою: чи Грап то його оброблює, чи копаються його білі руки в цій чорній землі? А серце йому шепче: ні, Грап у столиці гуляє; тепло йому і затишно; весело і розкішно; не знає він ні в чому недостатчі:—бо не знає і краю у своєму добрі... Тут, замість його, німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує, а жид за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло й жидові! Куплене добро, добуде чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потяглися вони степом до залізниці; а там залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра і понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома стільки, скільки треба, щоб не поздохали з голоду робочі руки... Добро пішло по світу, а гроші до пана... І гудуть його палаци серед столиці бенкетами, грають ognями, блищать золотом. А тут, серед поля, скіглить голодний люд свою голодну пісню.. Стелиться вона вітром на змочених його потом ланах, а сонце їх золотить своїм ясним світом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, усім однаково гріє...

І темніє сві у Петтрових очах,—застилає його важка туга.

Ось бованіє завод. Височенний димарь викидує клубки чорного диму.

— Що то?—питає Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Грапова, жид куре.

— А то чий палац?

— Грапів. Німець живе...

— А то на пригірку чиї чорніють хати з кривими верхами, дірчавими оселями, оббиті дощем, обшпуговані негодою?—думає сам собі Петро.

— Торкай, торкай коней!—каже він, одвертаючи своє лице від того.

Коні помчали; дзвоник залізним язиком вибива йому гучну, голодну пісню... І гуде та пісня увесь шлях, усю велику дорогу аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько і мати. Постаріли обое, згорбилися. Не старіє тільки радість у їх серці: батько радіє своїм сином, мати не надивиться на свого сокола.

— А куди, сину, тепер?

— Туди, куди й усі. До університету, у Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих неперепитатах,—каже мати:—ганяють вашого брата; кажуть: з учених усе лихо встає...

— Петро не той, стара,—перебиває батько:—він не стане з такими якпатися!

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли в інших умовах, викохалися на інших звичаях...

„Что мне і тебе, жено?“—вчувається йому— і носиться перед його очима святий образ святого чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного?—питає мати.—Ви з ним хоч і не разом ішли, та ти б повинен його пам'ятати?

— А що він?

— У столиці вчиться. Через рік, кажуть, великим паном буде...

— А Жук де?—питає Петро.

— То пропащий, сину!—безнадійно відказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрував кудись. На заробітки пішов—чи що; тільки як пішов—то й слух за його запав... Бідна мати часом до нас прийде; розпитує за тебе—і плаче-плаче, розказуючи за свого... „Чи йому не добре дома жилося? чи він у чому нестачу тернів? Ніг же, узяв у голову: на заробітки піду! І пішов, і зник мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки!“ Та так плаче, так плаче, сердешна мати!

Каникули не забарилися пробігти. Петро знову в дорозі. Виряжав його батько наставляючи; виряжала мати наказуючи, щоб стеріг себе, не давався у руки лихим людям, котрих тепер стільки розвелось, що хочать у достачах усіх порівняти,—зрікаються свого добра, свого роду й ідуть на неминучу погибель. „То—лихі люде!“ каже мати. А серце

Петрове болить разом з матерним серцем... Йому вчувається пісня голодного люду; йому вважаються їх недостачі, чорні коряві руки, попечене обличчя; їх нечесані кустраті голови... Ось ціла вервечка їх, з засуканими полокоть руками, з перегнутими спинами, ворухнуться по жовтій ниві... як крюк журавлів, тихо-помалу сунуть вони вперед та вперед, колишучись-хитаючись; по перед їх—стіна жита; по заду—як побите військо, снопи лежать рядами... Кланяються довгі стеблі до долу,—лягають під їх зубчатими серпами... Сонце стоїть над головою і пече, а не гріє. Біжить піт з женців, заливає очі, капає з носа, мов з лійки. А вони все колишуться, все посуваються далі та далі... Ось підвелася одна молодиця у чорній дерзі, підперізана червоною крайкою. Ухопилася вона віднесямки руками за спину, й охаючи, розгинається.

— Боже поможи!—обізвався Петро з воза.

— Спасибі.

— Свое жнете?

— Ні, панське.

— А з якого?

— З десятого...

Візник зупиняв коней, даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй, поганяй швидче!—каже Петро.

Коні рвонули; курява знялася—і видно тільки було, що молодиця знову схилилася—

і знову заколихалася її постать. Далі курява все закрила, „Лихі, лихі люде“ думається Петрові, а серце його щемить-боліє. Окриває його важка туга; обгортають голову чорні думки; а перед очима з одного боку мати шепче: „лихі люде!“ а з другого вони—лихі—і вказують йому на тільки що минуле поле. „Дивись, дивись!“ мов кажуть їх понурі очі! Петро і без того бачить... „Ой, мати, мати! ти ж учиш любити!“ шепче Петро... Виринається з його душі крик журби, лемент горя і росте, росте в його серці, окриває думками голову, ширить—просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей...

Скільки раз по зеленій весні
бачиш вас по долинах розлогих?
чуєш ваші тяжкі пісні
та голодну молитву до Бога?!

шепчуть гарячі уста Петрови.

І тепер, тільки вийди на шлях,
ховрашки мов, розкинулись люде
по безкраїх розлогих степах,
і їх пісня тугу мою буде...
Та туга з їх сльозами зросла,
у нужді та неволі кохалась,
через те і важкая безмірно така,
і, як степ той,—широка, безкрая!

Далі... далі... степи широкі, могили високі і села з дрібною дітворою, що в сдних сорочках, побравшись за руки, ганяє по вулицях, босими ногами слід пише, малими руками підкидає пил у гору і криє себе, мов

запоною, від цікавих очей... Німі хутори між горами, покій котрих стережуть зелені верби, поскилявши свої віти над ставами... Городи курні, нечисті, з тиском жидови, що, як червота, кишить серед міста, виглядаючи з крамниць, з шинків... І знову поле, і знову перегнуті люде, могили, хутори, села, городи і пудна та курна дорога... Далі... далі... Ось засиніла на небосклоні попруга. Чи ліс то, чи гори? Ось блиснула золота баня з церкви, зазеленіла її покрівля, забілили боки... Цілий ряд палаців, будинків, мов низка білих зубів, виставилися на горі... Київ! Київ! Тихий, мов підземний гомін, разом із забоями дзвонів, доноситься до його вуха... Де ж Дніпро? Ось і він—синій, аж чорний, мов шкура велитня змія, піднімає свою гребінясту спину, роздимає покручені боки і з ревом та гуком стрибає на глиняний беріг: думка то збити з ніг німу величезну гору! І сердитий, лютуючи від невдачі, котить назад свою піняву хвилю... Далі... швидче! кватири на кінці Києва... університет... товариство... скільки то його? З різних кінців, з різних сторін, назліталось юнацтво набіратися розуму, слухати правди—слова... І всі молоді, як перемиті, й усі хоч часом прикриті і латами, пригнічені нуждою,—а з гарячим завзяттям у серці боротися з нею, з дужими руками помірятися з життям, з молодогою головою, повною надій широких, шукання

правди... Й усе те тільки й дивиться у перед, тільки й знаходе там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непривітне, таке темне, безрадісне! Там тільки, у туманному просторі грядущого горить-сяє ясне сонечко правди! До його, до того кращого стану, де не чути слёз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усеміхається своїм теплим сміхом,—до того тільки й назброїлися оці молоді сили! Кожен тільки тим живе й дише, кожному сниться й увижується. А тут? перед очима? Це треба розвіяти, як пил, і змести—як нечисть, вирвати з корінням,—як жалку кропиву... Прикрим поглядом дивляться на його молоді очі; холодним сміхом обдають його гарячі уста... Тепле юнацтво! чесне юнацтво! З його клетотом зливав свій голос і Петро; до його надій приклонив він і свою душу; до його сили приложив і свої руки і.. помчав по тій широкій річці розумового життя, яку коять університети.

Він такий чулий до слёз та болю, вразливий до безгальванія та нужди,—він узявся ті слёзи виливати, ту нужду показувати... Гарячим словом, мов гострим ножем, він вирізував-обчірчував тяжкі везерунки нужди; в страшних постановах безнадійности та горя малював він її гіркі затії. Перед очима він ставив живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надіями: тільки хату

теплу, працю повсякчасну, безнужденне життя, — і того не має! І стогнали перед очима люде, розливаючи свої живі сльози... Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша; привітало, як свого талановитого писака. Воно покладало великі надії на його; помагало йому в його праці—то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує?—раз спитав його один з товаришів, прослухавши сумну Петрову приповідку,—як жид обдурює хлібороба.

— А що? кажи.

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш, та хіба ж тільки все хлібороби та хлібороби. Є багато й майстрових, усяких ремісників. Ти нігде їх нам не виводив, не показував,—будім їх і не має, і ніхто їх не бачив ніколи. Чого краще? Щоб не далеко ходити,—ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Ге-е! Завтра, братця, ходімо на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря—туди. Там можна і страви зварити, хліба тільки візьмемо з собою.

— Добре, добре!

Другого дня, ще сонечко не виткнулось з-за гори, ще не встигло продрати свої огнені очі, коли Київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю дим-

чатою запоною, ховався від людських очей, — по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх своєю холодною парою, осідав на їх одежі дощовими краплями; велика роса мочила їх ноги. Вони, не потураючи на те, йшли собі, молоді, жваві, веселі. Вели жартовливу розмову, співали пісень, ганялися один за одним. Ось крізь сірий туман щось зачорніло; пляма де далі все висовувалась, виразніше витикалась.

— Що то — он? — спитався хтось.

— Та тож курінь.

Підійшли. Їргом куріня не видно нікого, тільки поверх його лежали сітки та геть одсторонь на вбитих у землю кілках дебелив невід.

— Чи тут є хто? — відхиляючи двері в курінь, спитався один з товариства.

Звідти не окликався ніхто. Де-котрі порвалися увійти в курінь.

— Не ходи туди. Там не має нікого.

— Та ні, он щось чорніє, — сказав один і, нагнувши голову, поліз, за ним другі.

В куріні було вохко; трухлява солома жовтіла на долівці, по боках стояли казанки, лежали торби; в одній мисці жебрила мілька, у другій жовтіло пшоно. Аж у самому геть кутку, на розісланому сіряку лежав чоловік. Голова його закустрана; борода висипала, як щітка; обличчя — одні кістки, обмотані блі-

дою шкурою; очі великі горіли якимсь бо-
лізним огнем. Чоловік лежав і, не обзиваю-
чись, дивився на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були!—привітало його това-
риство.

Чоловік скривився і ледве чутно вимо-
вив: „Здорові“.

— Що це вп, дядьку, педужі?

— О-ох! бодай не казати!—і безнадійно
махнув рукою.

— Що ж у вас болить?

— Та все болить...—Чоловік став підво-
дитись, і чутно було, як хрущали його кістки.
— А найбільше руки,—передихаючи, вимовив
він.—Ще хоч би не ці виразки,—і показав
свої чорні, порізані пальці. Широкі шрами,
вже підживші, перепиналися недавніми, що
мов серпом були порізані, червоніли й ятри-
лися.—Сказано, не можна ні до чого і до-
торкнутися... аж пече—так болить. Пальців не
можна зігнути... О-ох!—Він узявся за голову
рукою і промочив смажні уста язиком.

Товариство жалем дивилося на його.

— А де ж ваші?

— Та ще не вернулися. Вони надходять
тоді, як сонце геть підіб'ється... А ви що за
люде?

— Та ми з города. Вийшли погуляти,
та й завернули. Чи не можна б у вас риби
добути?

— Подождіть, наші прийдуть. Може й можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її вже виловлено, чи такі вже літа настали,—Господь його знає! Колись було закинеш раз невід—насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся-бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака, а що того влову? І на базарь соромно піткнутись. А треба ж то і за воду заплатити, і на невід відділити... Б'єшся, б'єшся, як та риба об лід, а що того заробітку? Що заробив—те і віддав; а собі знову позичай. Трудне наше життя! Ще хоч би здоровий був, а то-от валяєшся, як я тепер... то вже краще з човна в Дніпро головою! Вчора жінка приходила: „їсти,—каже,—нічого.“ Думка то—чоловік заробив. А чоловік—дохлий валяється. Посиділа-посиділа, пожурилася—поплакала, та з тим і до дому пішла.—Знову чоловік провів по лобові рукою, знову промочив язиком смажені уста.

Товариство заметушилося, почало шептатись...

Де-кілки срібляків упало коло чоловіка на сіряк.

— На що це?—спитав той.

— Візьміть, дядьку, на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало пробиватися кріз густе курйще туману, здавалося мов хто стиглий червоний кавун викотив з-за гори. Туман почав рідчати, підніматись у гору. До курйня

доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт.

— От і наші йдуть,—сказав чоловік.

Гомін наближувався: стали виразно доноситися слова. Чогось затіпалося серце Петрове, коли він почув той гомін. Щось зарідний, знайомий голос здався йому.

Товариство почало виходити з куріня, здоровкалось з рибалками, котрі порались те коло снасти, те коло свого вбогого добутку. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік, як ведміль зарослий, ухопив здоровенну кошовку з рибою і з натугою поніс її у курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі?—спитав він недужого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він чув десь його, та не пригадає де.

Петро напрямивсь до куріня. Чорний чоловік як раз виходив із дверей і очі їх стрілися.

— Жук!—скрикнув Петро.

— Петре!—придавив Жук—і кинулись один одного обнімати, цілувати.

Рибалки, витріщившись, дивувались, що панич так обнімається та вицілюється з їх чорним товаришем.

— Як це ти? Яким побитом? Неждано, негадано!—казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця!—гукнув Петро до своїх.—Мій давній товариш Жук.

Товариство підходило, знайомилось, Жук познайомив і їх із своїм товариством.

Незабаром заблищало вогнище коло куріня, захитався казан на триніжку і варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішались між собою і посідали навкруги недалеко від багаття—і почали балакати. Деякі розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті одказували і розказували, Жук з Петром одрізнились геть одсторонь і вели між собою розмову.

— Так і ти приїхав у Київ премудрости набиратись?—питає Жук Петра.

— Як і всі.—А ти ж?

— Як бач. Шукаємо премудрости у Дніпрі.

— Коли був я дома, то твоя мати скільки разів була у наших. Розпитувала все за тебе: чи не чув, де ти? Плакала...—повідав Петро.

— Не вона одна плаче на цьому світі,—журливо відказав Жук.—Ще її доля і нічого. Другим їсти нічого, у чужій холодній хаті колють. Що ж будемо робити?

— Та ти хоч би написав до неї, що живий, мов, здоровий.

— На що? Щоб приїхала сюди довідатись? Не треба!

Розмова на часину перервалася й обидва задумалися.

— Не так, Петре,—почав знову Жук журливим голосом,—не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від моєї матері собі помочі... Вона, вигодована ще за часів кріпацтва, виношена кріпацькими руками, вихолена у панській сім'ї, не буде чистити тії риби, що син її наловив своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отої лежить; не дасть свого добра гоїти болячі виразки та порізи і не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає, а вона холодна й голодна клепає своє тяжке життя у чужій хаті... Чого ж нам сходитись? на віщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сльоз на якесь безталання свого сина?.. Господь з нею! Хай дожива вона віку на своєму добрі, а я... Я, як бач, знайшов собі захист і роботу! Коли б ти знав, що за добру душу та серце має оцей темний та необтесаний мужик, як усі його величають. Йому просвіти бракує— правда! Та де ж йому її взяти, коли йому й хліба не стає?! А що до душі та до серця,—то хай наші просвітителі поповчатся в його і добро так любити, і лихе прощати... Я, Петре, з цим сірим мужиком косив по Катеринославських степах, тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпрянському лимані, був по всяких заводах... І всюди

він однаковий! Везь віп теплий, привітний...
Тепер от—рибалкою.

— Що ж тебе сюди привело?

— Сюди?.. От ви й у Києві живете і людьми освіченими зоветесь! Здається б, повинні повернути очі на громадські справи.. Кому ж то більше, як не вам? Коли бачу—який біс. Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахи, а до життя, до громадських справ—вам немає діла! А коли б ви знали скільки слёз та горя веде за собою яка небудь одна справа, одна установа, що, сидючи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі! Вам байдуже, що зробив з рибалками, хоч би один тільки закон про оренду озер та затоків?! Удавила б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови? А, подавився б ти! Скільки то рук зосталося без роботи, скільки голодних ротів швеняє по городу?! Подивився б ти яка драма, німа драма, шла і ще йде он по тих обідраних, оолупаних хатках? Там з голоду люде здихають! А яка шкода, яка велика утрата в тому, що зовуть вони „духом підприємчівості“, коли б воно заснувалось не на кулацькому праві, не на грошіх орендарів, а на праці намозолених рук робочого люду? Спершу всі ці рибалки ділились на невеличкі гурти і кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасти; чоловіки ловили рибу, жінки їх перепродували—

і заробітком ділилися порівну. Потім сказали: „плати за воду“! Чув: за воду?! Хай так... Склалися гурти собі—платили. Чого б, здається, більше? Ні, знайшлися такі, що заздро подивилися і на цей заробіток. Замулила їм очі та щербата копійка, що лежить в кишені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику тріпається де-коли жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем, або з юшкою. А того й не бачуть, що той осятер, або тая стерлядь, тільки й боронить його від голодної смерті! А скільки вона стояла порізаних пальців, безсонних нічок, тривоги сім'ї!—чи не сталося чого там з чоловіком, або батьком? чи не ковтнула його чорна Дніпрова хвиля? Того ніхто не чув і не бачив... Бачить осятрину, або стерлядь—йому й заздро стає! Щоб лопнули ті ненажерливі очі!.. От і пішов він у думу, і наддав тисячою більше від рибалок... А наші просвітителі і тому раді,—може що і їм перепадє з тій тисячі! Завів орандарь свій невід, сітки, снасти і понаймав робочих і не пускає нікого на своїй частині ловити... Приходиться другим з голоду здихати... Що йому за діло? Він купив право на улов, а ти хоч і здихай! Коли в тебе є гроші,—йди поміряйся з ним, а немає—здихай!.. От яким побитом загинули наші рибальські громади! Оце одну якось настигав я, держу, під'учую боротись,—та не знаю,

що з цього вийде... Поки що—все гаразд... Так отаке моє життя, Петре! А ти ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? я ще не знаю, що з мене буде; куди себе ткну. Набіраюсь поки що сили; придивляюся до людей і їх життя,—думка жолить виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Еге ж. А ти як думаєш про це?

Жук скривився, почухався.

— Ти не згожуєшся?—спитав Петро.

— Любов виспівувати?—бевкнув Жук.

Наче холодною водою обдали ті слова Петра; зневага й ураза пройняли його серце. Жук помітив.

— Вибач, Петре,—промовив він далі,—я, коли хоч, не бачу справжнього діла з письменства... Що це за діло? Так, з жиру, багаті люде, не знаючи нужди, забавляються.

— Он куди ти ухопив!—сказав Петро.—Довго ж ти таки возився з темним людом,—додав, подумавши.

— Та й сам їх миром! помазався?

— Ні, гірше... Й у простого народу є пісня, казка...

— Що ж він нею живе?

— Живе у часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа й серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки це не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчинш його найлегче хліба добути, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, бужу жаль у серці...

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Зцілай милость, вибач за мій регіт! О-о-х! не зможу ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру цього... Хіба золото має серце? Хіба металъ проймені словом? О, Петре, о, голубе мій! Не тут би тобі жити і не з цими закам'янілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не дійшло до душі,—одказав Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на цей шлях?—спитав Жук...

— Дай, Боже, щоб через вік спізнали тебе люде і почали так благо думати, як ти думаєш! Візьми великих учителів,—глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу—і сьогодні нема мені чого їсти, немає хліба сьогодні... Що ж мені з того, що через вік буде, коли я сьогодні з голоду здихаю.

— Не можна ж усього зразу взяти.

— Брехня!—скрикнув Жук.—Не можна всього—бери частину!... я довго, Петре, думав над цим, і додумавсь ось до чого: не можна просьбою—бери силою! Бийся! борися,—а бери, добувай!

Петро мав був перечити.

— Стій! не переч! ми нічого не виспо-
римо... Ходімо краще їсти... Ми розуміємо
добре один одного,—сказав задумавшись Жук.
—Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а ста-
новище їх. Петре, однакове... Де воно буде
чи на шиби́ниці, чи у Дніпрі... Все одно,
де б не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце,
мов хто холодними руками взявся за його
горло від тих слів. Темне і непривітне гря-
душе підняло свою запону—і глянуло холод-
ними очима... Петро скрикнув і прокинувся.

Світ борюкався з темнотою; у вікно за-
глядав він мутними очима; а по кутках, мов
трястя, тіпалися померки. Петро підвівся,
сів. Серце його страшно билось і голова го-
ріла. Сон, як живі очевидячки, стояв перед
очима... думки потягли його далі.

Далі він бачить, як усі прийнялися сні-
дати, пересипаючи сьорбання юшки веселою
жартовливою розмовою. Потім рибалки пов-
кладалися спати й один Жук не лягав. Він
водив Петра всюди і показував рибальські
смасти, розказував куди, що й як. Далі обід...
сон...

Сонце сну́скалося над вечір, як рибалки
почали збіратись на роботу. Товариство по-
чало прощатись.

— А знаєш, де Шесі́рій?—спитав Петро
Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо—як він високо піде у гору,—сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки—до човнів.

Часто після того Петро із товариством і сам ходив до Жука у гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з ним своєю працею. Жук иноді скидав на неї і свою увагу; раїв як те, або друге краще зробити. І вдячний же був за те Петро Жукові! То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тільки бачив лихо, а й на своїй шкурі звів на його.

Далі... далі... Минали дні з днями... Петро все глибче та глибче заривався у свою працю, зживався з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже в його на столі. Живі люде, живі їх муки заставили і самого Жука здивуватись не аби-якому таланові Петровому. Забажалося йому побути між „халамидниками“—тими каліками-злodingами, що оселяють кінці великих міст. Захотілося йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим дише цей люд. І поїхав Петро на останні свої каникули не до батька-матері, поїхав у місто П...

Темна дощова ніч, холодна і непривітна хата, німі мовчазні стіни, вікно у горі, перевите залізними штабами, домалювали йому картину життя...

„Хіба се воно? хіба так можна жити?“ Він знемігся; упав на постелю... Мороз пробіг по-за спиною; жаль здавив серце... „Що я зробив кому? вчім провинився?“—шептав він гарячими устами, не знаючи сам що й кому.

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчиняла їх і не одну тільки половинку, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі; з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русявою бородою, удягнений у чорну сукняну одягу з золоченими гудзиками й з темно-зеленим, гаптованим золотом, коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на желетці бовтався золотий ланцюжок. Самъ—невеличкого росту; рум'яний на виду; очі жовто-зелені; зуби—білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив з постелі.

—А, здоровствуйте, Телепень! Вотъ гдѣ пришлось съ вами встрѣтиться!—усміхаючись зеленими очима і вискаряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'ялив у його свої здивовані очі... Чи сон то, чи приява! Перед ним стояв Шестірвий!

— Мы съ вами еще съ дѣтства знакомы... Дайте стульевъ!—крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стульці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще изъ гимназіи, помнитесь... съ тѣмъ чернымъ... какъ бишь его? Жукъ, что-ли...— вів далі річ Шестірний:—вы еще съ тѣхъ лѣтъ отличались... неключительнымъ образомъ мыслей. Помните, желтую книгу, изъ которой вы черпали идею о лучшемъ устройствѣ общества и справедливѣйшемъ распредѣленіи благъ?...

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чего вы стоите?—солодко вимовив Шестірний —Садитесь...—разкажіте намъ всё, что вы знаете по этому дѣлу, по которому мнѣ пришлось съ вами въ такомъ печальномъ мѣстѣ встрѣтиться.

Очі у Шестірного горіли; зуби виблискували.

Петро мовчав—і все дивився на Шестірного. Огже погляд його тепер не світив дивуваннямъ; а якийсь огонь займався у йому; краска облила все обличчя Петрове. Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Что же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать—і мовчки ліг. Зуби Шестірного потемніли, покрилися губами.

— Вы забываете долгъ приличія!—здви-
гаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть ужъ мысъ вами были товарищи,—
мовив Шестірний,—и теперъ вотъ желаемъ
воскресить всюглубость былого товарищества,
но!... въ присутствіи вотъ ихъ...—і він ука-
зав на офіцера.

Той вискалив чорні зашмалені тютюномъ
зуби. Петро мовчав.

— Пусть так!—знову почав Шестірний,
і очі його загорілися хижим огнем.—Вы, какъ
видно, долгой практикой выработали для
своего корпуса два возможныхъ положенія:
стоячее и лежащее... Пусть такъ! Разказы-
вайте же намъ, хотя лёжа, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся на бік. Гріз-
ний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бомаги?—скрикнув він—
Покажіть їх прокуророві,—хай він мене ви-
нуватить по них, а не пригадує, що колись
було у гімназі!—І знову Петро ліг на спину.

Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо! Вы отказываетесь отъ чи-
стосердечнаго сознанія? Вы отодвигаете руку
товарища, которая, можетъ-быть, что-нибудь
и сдѣлала бы для васъ?

— Я нічого не скажу!—крикнув Петро.—
Мені ні в кого й нічого прохати.

— Очень хорошо-съ... Ну, намъ здѣсь
дѣлать нечего; пойдемъ далѣе,—промовив
Шестірний до офіцера.

Обидва змилися; пореніли чобітьми—і вийшли. Москалі забрали стульці і—знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, оговь і холод, несамоविта радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалося, як пташка у клітці: виски сіпало; голова й очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками—і, мов навісний, забігав по хаті... Одіймаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затінався, мов перед смертю і заскриготав зубами... „О, чом я, чом я не вп'явся йому в зелені очі?“—сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову; знову забігав з одного кутка в другий. Так миша, ускочивши в мишоловку, котра з грюком зачинилася, бігає—метушниться: никне туди, кине туди у другий бік, поверне назад,—нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповели її, а над головою стоїть смерть, ряба та люта, з огненними очима, з крючковатими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці,—ганяє своїми тонкими ніжками по дерев'яній долівці; учепиться зубами в залізний прут,—гризь! Не видержав тонкий зубок—перепався на двос... На віщо він тепер? Швидко ні один з їх не буде кусати... І знову миша з прожогу кидається у бік,—знову ганяє по мишоловці...

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним, соняшним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ дрібний та тихий, мов крізь сито, засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та курево—чорною палюкою укрили всі широкі дороги...

Добіралось до полудня. Кальною вулицею міста П. проїзжав невеличкий возок парою коненят, котрі аж перепалися. На візку сиділа, прикрита рядном, стара згорблена жінка—і знай молила свого машталіра поганяти скоріше.

— Ради Господа Бога, ради самого Христа Святого, коли ти віруєш у його, поганяй, Іване!—молила вона своїм журливим голосом.—Швидче! швидче! уже ж недалеко... Он до того темного будинку—та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидче, Іване!

— Та воно ви, пані, цілу дорогу—все швидче, та швидче!—одказав машталір:—то он до того ліска, то он до того села, то до тієї хати... Воно то нам сидіти добре, а коні, гляньте,—аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч дощ прав, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали.

— Я ж прошу тебе, Іване,—молила жінка.

Іван не сказав нічого; шморгнув тільки батоном по конях, сіпнув віжками,—і коні підтюпцем побігли до тюрми. Не далеко від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на світ своє сухе, жовте, пописане зморжками лице. На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття; на обличчі й очах лежала чорна туга. Трусячись, тільки не від холоду, видно, злізла стара з візка і не пішла—побігла до брами.

— Чи можна бачити смотрителя?—спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почувся з двору,—швиденько забряжчали ключі, загарчали засови... Брама розчинилася, упустила стару—і знову зачинилася.

— Ви чого?—спитав її неласкаво худий, шолудивий смотритель.

— Побачитись з сином.

— Опізналися, матушка!

У старої щось покотилося по щоці... То може дощова крапля упала з платка на обличчя? Смотрителеві було байдуже до того. Та й кому ж до того діло?!

— Опізналися, кажу!—знову мовив смотритель і одвернувся.

— Боже ж мій! Коли ж мені прийти?

— Прийом до обіду тільки буває.

— Я ж здалека приїхала... за сотня верст забилася. Змилосердїться надо мною!— клаваяючись, прохала стара.

Смотритель мургикнув, щось процїдив крізь зуби і сплюнув.

— З ким ви хочете бачитись?—спитав, помовчавши.

— З сином... з Петром Телепнем.

— З Телепнем?—спитав смотритель таким голосом, що аж у серці старої похолонуло.

— Еге... з Петрусем; з моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна?—ледве вимовила стара.

— Сьогодні не можна; а завтра, як вихлопочете розрїшення, то до обїду можна.

— У кого ж розрїшення брати?

— У полковника...—І смотритель сказав привіще.

— Боже ж мій! я ж не знаю, де він живе: я приїзжа людина... у мене немає нікого знайомого, хто б указав.

— Язик, матушка, до Київ̄а доводить!

Знову щось за вода змила обличчя старої. Постояла вона, постояла,—і, хитаючись, пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають...—ридаючи, казала вона своєму непривітному машталірові.

— Я так і знав!—гукнув той.—Ще по городу будемо крутитись, шукати якогось полковника... Господи Боже мій! Коли вже ми спочинемо? Хоч би пристать де, просушитись..

— Хіба я сама, Іване, не радніша скоріше спочити? Я б радніша була навіки спочити, щоб не чути сього і не бачити...

— Сідайте, хоч скоріш!—змилосердився Іван.

Стара ледве злізла на віз. Іван повернув коней—і не забарилися вони скритися в каліних городських улицах...

Чи ти чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстів по дошуду, до лихій години примчався до тебе, не спавши і не прилягавши й на часину, не ззівши крихти хліба з того безталанного часу, як тяжка звістка дійшла до її вуха?

Не чує Петро і не бачить нічого в своїй мишоловці. Ноги в його від біготні заболіли, заболіли руки, голова і груди. Виморений, мов після тяжкої роботи, як сніп, звалився він на ліжко... Спати?—Ні, сон тікав від його, як від напасти: він щасливим закривав важкі вій, покійним застилав натомлені очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. На його душу, наче кам'яна гора, навернули чорні думки,—мов гарячою сіркою пекли його серце, залізними пальцями давили і переминали мозок. Очі налилися крів'ю, покосилися; лице пожовкло-почорніло, наче земля; від його і несло

нею, холодною, та непривітною, як буває під осінь. Волосся на голові дибом стало, а вуста страшно та грізно кривилися. Що думав у той час Петро?—Нічого не думав—і все думав! Він віддався на волю своїм думкам, котрі, як голодні звірі, митали його на всі боки.

Вечір спускався на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати устала і мала була іти до брами, та часовий не пустив.

— Атваливай! атваливай, матушка!—крикнув він.

— Я до сина, простогнала стара. Ось бомага, що можна з ним бачитись.

— Сьогодні поздно. Завтра, матушка.

І заходив москаль, як та машина, коло воріт... раз-два! раз-два!...

„Не піду ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина... буду я тут цілу ніч білого світу виглядати, того щасливого часу дожидати, коли побачу тебе, мій сину, моя єдина дитино!“—не словами—сльозами промовила сама собі мати—і пішла до візка.

Ніч далі та далі насувала; туман густішав та темнішав; світилися огні по хатах, віддаючи крізь туман жовтими кружалами; заблищали вікна у тюрмі, мов окате страховище сотню очей визвірило.

„Коли-б я знала, моя дитино, котре твоє віконечко, я б з його за цілу ніч очей не спускала!“—мовила стара, глянувши на тюрму.

Не чув і не бачив нічого тго Петро Хведорович. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожду ніч стояла перед його очима; ні постелі, на котрій лежав; ні стін, котрі, як вороги, обступили його. Серед темної хмари чорних думок почувався йому крик і лемент голодних та холодних людей, доносилася їх важка хрипотява, їх гірке бідкання... Що то так страшно стогне, мов з-під землі подає голос, мов важка гора налягла на груди і не дає вільно дихати?... Щось скрипоче, молиться, голосе... „Боже наш! Боже!... Голубко моя! дігочки мої! дрібні мої!... Хто вас тепер годувати буде?“... Петро задумався і пригадав, як йому доводилося раз в осени проїздити шляхом, де строїлася залізниця. Ціла купа обірваного люду валялася по-під тинню убогого села. Голодний, холодний і недужий перелазив з місця на місце, від одного тину до другого; цокотав від лихої трясті зубами, прохав у кожного палючими очима помочи—і, недіждавши, сціпивши зуби, страшно стогнав, мовився і в-останнє викрикував найрідніші, наймиліші слова... Петрові—мов хто шилом шпигонув у серце,—так воно у його болізно повернулося, защеміло, занило... Він сховився за грузи рукою—і перекинувся від нестямки на другий бік.

І вчувається йому знову голосіння—тонке, тягуче: мов хто тоненьку ниточку вгородив у

серце й зачав пиляти то сюди, то туди повертаючи, — так щось безутішно голосило... Петро знову задумався—і пригадалася йому жінка, котру він колись давно, ще невеличким хлопчиком, всього одним—один раз бачив на віку... Молода, з висушеним нуждою та горем лицем, з глибоко запалими очима, в котрих недоля звила своє лихе гніздо,—стояла молодиця серед двору, ламала костляві руки—і тужила, безперестанку тужила... Коло неї двоє малих діток божевільно заводили тонким плакучим заводом... За двором стояв чоловік—і, мов винуватий, похнюпившись, дивився в землю. То був староста. Він приніс молодиці звістку за чоловіка. Десять років, як його віддали в москалі; десять років,—довгих—предовгих,—вона його дожидала, виглядала,—поки староста не приніс звістки, що її Ікова за віщось розстріляно!... А дома ж він був такий тихий та обхідчастий!... Молодиця голосила; діти лементували... У Петра в голові помутилося; під саме тім'я, мов хто гарячого жару насипав, пекло-палило... Він безтямки засовався на ліжку, зітхнув, заскреготав зубами... Димом і темнотою застало йому очі; в ухах загуло—задзенчало... І довго—довго вчувався Петрові здалека гук—крик, убачалося темне курище, пекуче огнище... А це зразу—мов з-за хмари виткнулось сонце—і осіяло темнее поле. По йому вздовш і впоперек бігали коні, пере-

ходили люде, палили з гармат і стріляли з рушниць... Ось—несамовито знялася на диби скалічена тринога коняка, захропла, гепнула на бік і налитими крів'ю очима глянула на людей, що по-віз неї неслися... Он—один чоловік захитався і стовбула з землею поздоровкався, — тремтить, підпливаючи крів'ю. Он—другий біля його, задравши голову вгору, падає навznak,—все де далі синіє та синіє, закриваючи очі... Он—третій, вхопившись рукою за груди, щось шепче, припавши ниць до землі... Чи то поклони б'є? а чи прокльони шле?... чи прощається з білим світом?... Злякана коняка, згубивши хазяїна, несамовито скаче полем; з усього розгону наскочила копитом на його голову,—голова, мов горіхова лушпинина, тріснула—шепотіння затихло—коняка промчалася далі... А ось—сунуть люде рівними лавами... Іде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'яні гостинці, дишучи вогнем та димом... А позаду—наче пекло клекоче : ревуть гармати... гуде та стогне земля. Що се? Війна? війна? За яке добро так счипилися люде? За що б'ються? кого б'ють? Не помирилися царі за царства, вельможні за панства, пани за підпанства—і давай мірятись силою, хто більше згубить безневинних душ, хто розіл'є більше людської неповинної крові... Немає серця—немає й жалю! Що їм до того, що в тій і другій стороні, по городах, селах, хуторах

сують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти,—ламають руки, побиваються, плачуть?! В того не стало сина, в тій—чоловіка, у тих—батька...

Омліло серце Петрове і вуста шепчуть молитви й прокльони, прокльони й молитви. Піна—не піна—крівава смага криє запечені вуста його; не мов хто здавив за горло—захарчав він, застогнав... У голові все переплуталося, пішло колесом, наче після чаду та диму... Серце,—як не вискочить—тінається, шпарко ганяє гарячу кров по жилах, б'є вона йому в виски, гамселисть у тім'я... Петро Хведорович зітхнув, ліг навзнич, притих, мов екаменів.

І знову йому сниться—не сниться,—чує він і бачить: на краю великого місця у кривобокій хатині сидять троє. Погляд у них сумний, лице замліле—заросле; одежа убога,—тільки то очі їй додають краси,—виблискують, як зірки зімньої ночі... Не ведуть вони розмови веселої, довгої, гарячої; коли не коли вирветься, наче з-під землі, одрубне слово: „не можна так... то не життя!... це гірше каторги!...“ Вирветься—роздасться по хаті—і затихне... Здається: ці люде усе вже перебалакали, до всього дійшли, на все поєдналися... Посумувавши отак, піднялися—спершу один, потім другий—третій,—вийшли з хати мовчки. На перехресті стали. Глянули в вічі один одному, мовчки подали один одному руки—і розійшлися в різні сторони.

Петро ще дужче притих, затаїв у собі
 спертий дух, наче дослухався до чогось...
 „Це не життя!... ні!... яке наше життя?.. що це
 за життя?“—доноситься до його людський гук,
 наче реве люте море... Почули той гук ви-
 сокі палати, розкішні будинки—і затіпались
 від страху... Летить погоня за погонею з
 одного краю моря до другого; шукає бунто-
 виків, що сполохнули замлілі та закльовані
 людські душі... Куди ховатись? На віщо хо-
 ватись! з чим ховатись?—Похапали, як кур-
 чят шуліка... Неприступні мури, чорні
 кам'яниці прийняли „бродяг“ у свій захист..
 Чорне страховище, як крюк, закрутилося над
 їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?...
 Ніхто не скаже.—Пропали парости, та не
 пропав корінь. Настане час—вироснуть нові
 парости; виростуть—і уразять!

Прудка Петрова думка забігає вперед...

Чи то садок видніє, чи город, чи поле?
 Високо поросло розкішне дерево вгору,
 укриваючи холодком зелену землю, на котрій,
 чіпляючись колосками за гілки, бує розкі-
 шна рослина... На високих місцях серед зе-
 леного гаю виглядають, наче з-за хмари со-
 нечко, будиночки—білі, чисті та ясні... Кру-
 гом їх по садочках бігають дітки, бавляться
 веселими іграшками. Старі, дивлячись на
 дітей, собі радіють, а голоси веселих пісень
 молоднечі, мов щебетання весняних пташок,
 разом з садовими пахощами, проймають все

повітря... Чиї ж то садки розкішні? чие поле родюче? будинки веселі?... Чиї?... А сонце чие?... чия земля? Хіба воно не всім рівно свігить і гріє? Хіба воно не для всіх однаково родить?... Хіба не кожному треба заховатись від холоду, від лихої негоди?...

Петро Хведорович розкриває очі, підводиться... Червоний світ через вікно ллється на хату, севичує непривітні стіни, переписує везерунками чорну долівку, стрибає по йому, по його убогій постелі, а вгорі чорніє гострими кіхтями вікно... Він зразу заплющив очі—і, як куль соломи, упав знову на ліжко... Задавлений плач, глухий болісний клевіт у грудях вирвались з одкритих, смагою спалених, уст—понеслися по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці...

Як підбилось уже геть ясне сонце, упустили сердешну матір у двір. Пішла вона у смотрительську і, вся тіпаючись, подала бомагу.

— Привести!—гукнув смотритель і почав ходити по хаті.

Прошло п'ять хвилин... Господи! які-то вони довгі для матері старої!... Ось щось зашелест почувся на дворі... Немоцна мати! одверни, закрій очі!... Двері розчинилися—і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на розби-

шані; він нею обгортусться, мов ховається від кого. Лице, — сухе і чорне — тремтить, ходором ходє; то на йому регіт малює свої смуги; то страх його кривить та корчить... Очі горять, не спокійно гасають; голова — нечесана, закустрана.

— Сину мій! дитино моя! — углядивши, скрикнула мати — і кинулась до Петра.

— Цесс... — ховаючи в сірячину голову, одказав він. — Чого ти? хто ти?..

— Хіба ти не пізнав мене, Петрусю? — запитала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів! — скрикнув він, визвірившись. — Чуєш?... Чого ти прийшла сюди?... Що ти хочеш від мене?... У мене усе забрали, все... Були в мене хороші думки, широкі надії... Нема тепер їх! Чуєш?... Я по очах бачу, що ти добра людина. Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?... Кажи: не скажеш?... Ні... ні... я бачу... По очах бачу, що ти не скажеш... Ти добра людина... Чуєш же?... Слухай, були в мене батько та мати... Ти моєї матері не знаєш? ні!

— Хіба ти не пізнав мене, Петре! — з плачем вимовила мати.

— Ні-ні... не знаєш!... Вона в мене, добра, учила любити... Я послухав, а тепер і караюсь за те... Гляди ж, нікому не кажи, чому вона мене учила. То — страшне слово! Не кажи ж! А де мій батько? Ти не знаєш?

— Батько твій дома.

— Правда—твоя... А що він робить?

— Мучиться не згірше, як і твоя мати,—
плаче стара.

— Не нагадуй мені моєї матері; прошу тебе—не нагадуй! Я її любив колись. Що, як? що я сказав? любив? Кий біс!... Я її не любив... Чуєш, не любив!... Я мучив її... еге.. мучив! Тепер се в моді... Чуєш?... Тепер того немає... Тепер мука, одна мука... О, мамо, мамо!—скрикнув Петро божевільним голосом і заривав на всю хату.

Не здержало старе матерне серце: упилося синовим горем—і... як сніп, повалилася мати до долу.

— Ге-е-е-ть!—скрикнув Петро, натягаючи на голову сірячину, й кинувся до порога.

— Виведіть його!—крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились—і Петро зпрожогого вибіг. За ним побігло два москалі, що привели його.

— Воли!—скрикнув смотритель.—Води! помічі старій!

Принесли води, збризнули,—ні волосиною не повела. Розняли ножом щіплені зуби, линули в рот води. Забулькотала вона у горлі,—стара похлипнулася, здригнула й розкрила очі.

— О-ох!—мов із-під землі, вирвалося з її груди.

Ще раз збризнули на неї води, ще...
Стара підвелася, сіла. Голова в неї, наче в
п'яної, хиталася, не держалася на в'язях.

— Підведіть!—скомандував смотритель.

Підвели стару, посадили на ступі. Вона
притулила свою голову до холодної стіни й
тяжко зітхала.

— Матушка! а, матушка!—обізвався мо-
лоденький москаль.—Напейтесь водицы.

— Ох .. о-ох!—стогнала стара. Сину мій.
сину!...—сльози градом котилися з очей.

— Волицы испейте, матушка!—умовляв
москаль, підводячи кухоль до її рота. Стара
сьорбнула, ледве ковтнула.

— Що ж мені тепер робити, бідній? Що
мені казати, безталанній?...—ломаючи руки, мо-
вила вона безнадійно.

— Ідьте до дому!—сказав смотритель.—
Що ж вам тут робити? Ви бачились із си-
ном? Бачили, який він... Ми його переве-
демо у больницу.

Стара затіпалася, облилася сльозами,
устала—й ледве—ледве подибала до порога.

Провести!—гукнув смотритель.

Молоденький москаль, що поїв водицею,
підбіг, узяв стару під руку. Так разом вони
вийшли й за браму.

— Ей, ти! какъ тебя зовуть?—гукнув мо-
скаль на маїнталіра.

— І досі Йван! А що?—озвався той.

— Иди-ка, помоги довести старуху до мѣста.

Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

— Не выдержала, бѣдная мать!

— Зомліли?...—спитався Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

— Що ж мені робити з нею?—питався Іван, дивлячися на стару, що, як закаменіла, сиділа на возі, не дивилася ні на що, мовчала.

— Вези, братъ, домой!—одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Домой. Извѣстно.

— Як же її повезеш таку за сотню верст?—безнадійно мовив Іван.

— Сотня вёрсты! Да, братъ, далеко!

— А-а, чужа моя, та нещасна година, що я підрядивсь на сю путь!—скрикнув Іван, чухаючи голову.

Потім він зануздав коней, повернув повозку, сів і помалу поїхав назад. Поостать старої, наче обрубок, колихалася то в той, то в другий бік. Молодий москаль стояв і проводив їх жалібним поглядом, аж поки повозка не скрилася з очей...

— Вотъ, братъ, каковы бывають дѣла на свѣтѣ!—промовив він до насуплиного часового.

— Мати?—понуро спитав той.

— Мать!—зітхнувши, відказав москаль і скрився за браму.

А часовий знову, як та машина, заходив коло воріт. Раз-два! раз-два!...

Панас Мирний. Товариші.

Петро тільки ускочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трястї, зкорчувався й ховався під подушкою. Трохи перегодом, крадькома, висунув голову з-під подушки й почав дослухатись. З сусідньої хати, з-за стїни, виразно доносився до його чийсь важкий журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий; тужила—як журба пекуча на всю тюрму... Плачем бринїла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сїв. Мов привїт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню...

— Ага! ого!—радіючи скрикнув Петро... — Товаришу щирій! і яким тебе побитом занесло сюди?... От спасибі, так спасибі! Не ждано, не гадано... Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпрові?... —Добре, поїдемо!...

Петро схопився, заплескав у долоньки, забїгав по хаті.

— Поїдемо, поїдемо! Тільки от-що: тепер Дніпро такий сердитий, а в тебе човен хисткий... Одначо, не біда! Я прив'язу себе, щоб не хитатись.

Петро кинувся до постелі, ухопив простиню в руки... Де-е-р-р!—таж і розпанахав уполовш, видравши стьожку завширшки в долоню.

— До чого-б тільки прив'язатись?... Ага! Ось до цієї дошки...

Руки в Петра трусилися. Миттю він закинув стьожку за стовпчик кроваті, миттю обкрутив кругом ший.

— Саме добре! тепер гаразд!... Одчалою тепер!... однихай, брате!...

І він вагою усього тіла наліг на стьожку, падаючи на коліна... Світ у віччю закрутився, потемнів; обличчя синіло; голова нижче та нижче спускалася... Хвилина... друга... третя... Промінь ясного сонця стрілою промчавсь крізь вікно й упав яв раз Петрові у вухо. Голова його ще нижче опустилася; лице налилося крів'ю; очі витріщились... а промінь заграв—застрибав на його нечесаній голові. Він, мов стукотав у неї, будив його... Шкода! Незабаром налетіла сиза хмара і вкрала блискуче сонце. Сумні померки розіслалися навкруги,—усе похмуріло, затихло... Тільки з другої хати доносилася сумна, журлива пісня... Аж ось вона—піднялась угору, забреніла й замерла... Холодно й пусто стало. Туловище Петрове божевільно дивилось мертвими очима на чорну долівку, та нічого вже не бачило.

Через три дні, надвечір, виїздив з тюремного двору возок, на котрому вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною; а три-

ногу кобилу поганяв, позаду йдучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища й стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два грабарі—один чорнявий, другий білявий—і мовчки курили люльки. Коли повозка наблизилася, вони разом устали й узялися за лопати.

— Що воно таке, скажіть на милість Божу?—спитав білявий у сторожа.

— А Бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич,—одказав сторож.

— Панич?—дивуючись, крикнули грабарі.

— Що ж він зробив таке, що його заперли?—спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив; писав щось таке.

Грабарі стали, задумавшись.

— Отак, Пилипе!—вимовив білявий до чорнявого,—і вчися—лихо, і не вчися—лихо!

Узяли труну з воза, спустили в яму й закидали землею.

— Царство йому небесне!—сказав Пилип, закінчивши роботу.—Може він і добрий чоловік був...

— Тю-тю!—відказав сторож.—Яке йому царство небесне, коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою!—зарішив білявий.

І закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихуючи люльки.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій—синій, широкий, глибокий! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білуватий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місце. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі,—холодним оком зорив він усюди.. Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?!

Ось, на широкому майдані, з-за церковної тіні, виткнулось чотирі людських постаті. На де-котрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. У одного довга одежа спускалася до самих ніг; широкі рукава майталали сюди й туди,—тоді як на других були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панами замішався піп. Тихо вони посували вперед; жарта та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину?—спитав піп.—

— Яку?

— Мої товариші піймали в тюрму.

— Дивно, що твої товариші в тюрмі, а ти й досі ні!—проказав, жартуючи, чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піч. —
Ій-Богу, правду кажу: як би довше був по-
стояв з ними на квартирі, то певне й сам би
був там. . . Одного позавчора зловили; веселий —
знай співає! Мабуть чує свою скору поги-
бель. А другий четвертого дні повісився.
Дурний! Коли вже наважився вмірати, то так
би й вмірав. От би й мені перепало рублів зо-
три на похорони. Було б на пучечку! А то
наш кривоногий сторож сам і ховав, і по-
минав.

Отак розказував молодий тюремницький
батюшка, отець Григорій Попенко, заливаю-
чись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдана
й стали проти вулиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша? —
спитав товстий голос. — Ще поки спати, — одну
можна збити.

— Та кажу ж, не заробив на похорони! —
зареготався батюшка. — Ні, пора спочивати; на
завтра служба... — І він позіхнув на все горло.

— Надобраніч! піду ще правило читати, —
сказав, прощаючись з своїм новим товари-
ством — записними картюжниками — і повагом
поплився вулицею.

Чи спала ж то та піч Телепнева ма-
ти? і що снилося старій людині?... Вона вже
добралася до дому; горює разом з батьком
(котрого скинули з міста) по своєму безталан-

ному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обое: „лихі люде! лихе товариство!“

Добіралось за північ. Місто спало; огні потухли. У одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало й досі. У великій, розкішно вбраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телешневі бомаги, писав. Коли на яку годину одривався він від писання, щоб передихнути, одкидаючись на спинку стула й зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились—ордена, вище місце... й усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки—жінки... Шестірний і собі усміхався,—вилюскував своїми тонкими зубами і, забуваючи про неміч, мерцій ханався за перо і писав—писав... аж перо рипіло—гарчало...

А в тюрмі—одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

1875 р.

К І Н Е Ц Ь.

Друкуються й готуються до друку.

1. П. Бутин.— „Чорна рада“ (хроніка 1663 року) з передмовою
В. Щепотьса.
2. А. Тесленко.— Оповідання. ч. II.
3. „ „ „ ч. III.
4. „ „ „ ч. IV.

В цю книжку ввійшли оповідання небіжчика автора „Щоб
з його було“ й „Тяжко“, які не ввійшли в „Книгу життя“.

5. Б. Гринько.— „Веселий сповідач“.
6. Ганна Біраїнов.— Оповідання.
7. Н. Кобринська.— „Виборець“.
8. Т. Бордулак.— Оповідання. ч. I.
9. „ „ „ ч. II.
10. О. Кониський Перебендя. Твори. ч. II.

Замовлення приймаються нижчею коморою Спілки.

ПОСЛАВА, Котлиревська вул., бувш. магазин Бурішкіна.

2271

1-50

29 x 65

Ціна 5 гривень.

Грудень, 1918 р.